

Diskuse

Němci v poválečném Československu

*Jedinečná edice dokumentů z českých archivů
boří tradované legendy*

Eva Hahnová

ARBURG, Adrian von – STANĚK, Tomáš (ed.): *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951: Dokumenty z českých archivů.*

Sv. I: *Češi a Němci do roku 1945: Úvod k edici.* Středokluky, Zdeněk Susa 2010, 373 strany, ISBN 978-80-86057-67-5;

sv. II/1: *Duben–srpen/září 1945: „Divoký odsun“ a počátky osidlování.* Středokluky, Zdeněk Susa 2011, 957 stran + CD ROM, ISBN 978-80-86057-71-2;

sv. II/3: *Akty hromadného násilí v roce 1945 a jejich vyšetřování.* Středokluky, Zdeněk Susa 2010, 332 strany + CD ROM, ISBN 978-80-86057-68-2.

Obrazy Československa na konci druhé světové války lze konstruovat různě. Můžeme vyprávět příběhy strádající země obývané traumatizovanými oběťmi koncentračních táborů a odbojáři nebo zdůraznit osudy pronásledovaných a novým poměrům se přizpůsobujících kolaborantů. Můžeme zaměřit pozornost na budovatelský elán k obnově normálních životních podmínek, soustředit se na mezinárodněpolitické, vnitropolitické či mocenskopolitické aspekty tehdejšího vývoje či vyprávět dějiny poválečné doby jako kolébky pozdější komunistické diktatury. V historické

literatuře a publicistice posledních dvou desetiletí stojí v popředí obrazy tehdejšího Československa jako země vraždění a vysídlení německého obyvatelstva. V českých variacích bývají doprovázeny zmínkami o emocionálním rozpoložení českého národa následkem předcházejících zkušeností. V zahraniční literatuře se o poválečném Československu dnes mluví nejčastěji v souvislosti s takzvanými etnickými čistkami. Jde o dnes módní označení odsunu, vysvětlující tehdejší útrapy příslušníků německé menšiny jako následek nacionalistické zaslepenosti a pomstychtivosti Čechů. Jelikož se zahraniční autoři zajímají obvykle více o Němce než o Čechy, není překvapující, že je oslovují vzpomínky na poválečné strádání Němců více než informace o české minulosti. To však samo o sobě nevysvětluje, proč se dnes poválečné Československo ocitá na pranýři jako stát, který se údajně provinil zločiny stejného druhu jako nacistické Německo, a proč se prezident Edvard Beneš objevuje vedle Adolfa Hitlera, jako by šlo o dva politiky stejného druhu.

Srovnávání poměrů v poválečném Československu se zkušenostmi z nacistického režimu nacházíme již v českém dobovém diskurzu, kde býval třeba takzvaný gestapismus terčem kritiky jako tehdy běžné označení nehumánního zacházení s lidmi označovanými za nacisty, zrádce a kolaboranty. Příklad s nacismem byly pochopitelné, protože užívání odkazů na právě prožitou minulost jako metafor v soudech o přítomnosti bývá vždy a všude zvykem. Že by šlo o příklady přiléhavé, z toho však samozřejmě nevyplývá, a tedy ani soud, že by se Československo tehdy skutečně nacistickému Německu podobalo. O fungování nacistického režimu, životních podmínkách jeho občanů a rozsahu jeho zločinů se tehdy ještě nevědělo více, než co Češi sami za okupace prožívali a co se sami tehdy dozvídali. Otázka, komu připisovat zodpovědnost za nacismus a zločiny nacistického režimu, a tedy s kým nakládat jako s „nacistou“, byla sice tehdy vysoce aktuální v celé Evropě, zároveň ale zcela nevyjasněná – a jak víme z pozdějších dějin obou německých států, nepřestala dodnes zaměstnávat ani Němce samotné.¹ Příklad obrazů poválečného Československa však nebývají vyslovovány jako výsledek komparatistického empirického studia podobností a rozdílů. Dnes se objevují v první řadě následkem popularity koncepce takzvaných etnických čístek v současné mezinárodní historiografii a publicistice.

Dnes módní pojem „etnické čistky“ není zcela nový. O čistkách bývala původně řeč v politické rétorice jako o násilném způsobu odstraňování opozičních či podezřelých lidí ze společenského života (stalinské čistky). Po druhé světové válce se pojem proslavil ve své francouzské podobě *épuration* jako trestání kolaborantů, a podobně ho bylo užíváno i v poválečném Československu. Tam se mu však dostalo vzhledem ke kolaboraci velké části německého obyvatelstva s nacistickým režimem před válkou a s okupačním režimem za války výrazné etnické konotace; k jejím popularizátorům patřil třeba tehdejší ministr spravedlnosti Prokop Drtina, který 17. května 1945 nejenže vyhlásil za první

1 Srv. mj. HENKE, Klaus-Dietmar – WOLLER, Hans (ed.): *Politische Säuberungen in Europa: Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg*. München, Deutscher Taschenbuch Verlag 1991; FREI, Norbert (ed.): *Transnationale Vergangenheitspolitik: Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*. Göttingen, Wallstein 2006.

úkol obnovy státu heslo „Vyčistit republiku celou a úplně od Němců“ jako „příkaz chvíle pro každého z nás“ a „dějinný úkol naší generace“, nýbrž nabádal dokonce k užívání libovolných prostředků: „Ale abychom toho cíle dosáhli, musíme začít s vyháněním Němců z našich zemí ihned, teď, okamžitě, všemi způsoby, před ničím se nesmíme zrazit a zaváhat.“² Ve svém dnešním slova smyslu přišel slogan „etnické čistky“ do módy jako koncepce historické interpretace odsunu po pádu komunistických diktatur. Jeho zrod bývá spojován se jmény německého historika Hanse Lemberga³ a amerického historika Normana M. Naimarka, jehož bestseller *Plameny nenávisti: Etnické čistky v Evropě 20. století* mu dopomohl k mezinárodní popularitě.⁴ Podle tohoto vzoru se dnes buduje v Berlíně německé národní muzeum „útěku a vyhnání“ (*Flucht und Vertreibung*), jak se dozvídáme z internetové prezentace jeho koncepce: „Stálá expozice prezentuje široké veřejnosti příčiny, průběh a následky etnických čistek v Evropě, přičemž její těžiště spočívá na útěku a vyhnání německého obyvatelstva a jeho začlenění do nové společnosti.“⁵

Na první pohled by se mohlo zdát, že takový výklad chápe odsun německé menšiny z Československa nikoli jako následek ojedinělých rozhodnutí české politické reprezentace či jako specifický výraz českého národního vědomí, nýbrž že jej zasazuje do širších historických souvislostí jako součást celoevropského vývoje. Zastánci výkladu odsunu jako takzvané etnické čistky vycházejí z tvrzení, že šlo o projev údajně všeobecně sdílené touhy Evropanů etnicky homogenizovat státy pomocí nuceného přesídlování. Coby důkazy zmiňují příběhy Arménů v osmanské říši za první světové války, následky řecko-turecké války z let 1919 až 1922 a Lausanskou smlouvu z 24. července 1923 nebo odkazují na různé formy přesídlování v Sovětském svazu (i když se v tomto případě jednalo o vnitrostátní přesuny obyvatel, a tedy zcela jistě ne o etnickou homogenizaci státu). V textech o „etnických čistkách“ bývá dále řeč o nacismu a holokaustu, v první řadě ale o takzvaném vyhnání Němců z východní Evropy, které prý postihlo nepřesně udávaný počet mezi jedenácti a patnácti miliony příslušníků německého národa. Zde užívaný pojem „vyhnání“ (někdy bývá nahrazován souslovím „útěk a vyhnání“) přitom zamlžuje různorodé zkušenosti německého

2 ARBURG, A. von – STANĚK, T. (ed.): *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951* (dále jen *VNPČP*), sv. II/1, s. 292 n., dokument č. 47 – Projev Prokopa Drtiny v pražské Lucerně 17.5.1945. Zkratku *VNPČP* užívají sami autoři a editoři díla.

3 LEMBERG, Hans: „Ethische Säuberung“: Ein Mittel zur Lösung von Nationalitätenproblemen? In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, roč. 40, č. 46 (1992), s. 27–38 (časopis je přílohou týdeníku *Das Parlament*).

4 NAIMARK, Norman M.: *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*. Cambridge (Massachusetts) – London 2001 (české vydání: *Plameny nenávisti: Etnické čistky v Evropě 20. století*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2006). Srv. též recenze: KŘEN, Jan: Odsun, vyhnání či etnická čistka? Na příkladu jedné knihy. In: *Literární noviny*, roč. 15, č. 35 a 36 (2004), s. 1–3 a 3; STANĚK, Tomáš: Norman M. Naimark über „Ethische Säuberungen“ im 20. Jahrhundert: Rezension und Anmerkungen zum „Fall“ der Tschechoslowakei. In: *Bohemia*, roč. 45, č. 2 (2004), s. 485–497.

5 Koncepce činnosti Nadace útěk, vyhnání, smíření a zásadní úvahy k připravované stálé expozici. In: Stiftung Flucht, Vertreibung, Versöhnung [online]. Berlin [cit. 2014-12-22]. Dostupné z: http://www.sfvv.de/sites/default/files/downloads/koncepce_2012_sfvv.pdf.

obyvatelstva z různých států v letech 1939 až 1949: spadají sem nacistickým režimem prováděná přesídlování německých menšin a nucené evakuace civilního obyvatelstva, dobrovolné útky a chaotická vyhánění Němců v prvních poválečných měsících, ale i přesídlení necelých pěti milionů Němců z Polska, Československa a Maďarska, které bylo mezinárodněprávně legitimizováno v létě 1945 na postupimské konferenci a provedeno za spolupráce s vládami Spojených států, Velké Británie a Sovětského svazu. Autoři textů o takzvaných etnických čistkách odkazují na různorodé formy přesídlení jako důkazy svých tezí, aniž by se zajímali o specifické rysy jednotlivých situací, a neosvětlují proto ani dějiny poválečného Československa, ani argumenty, jimiž odůvodňovali svá rozhodnutí o přesídlení představitel zmíněných velmocí. Jméno prezidenta Edvarda Beneše jako údajného původce odsunu tak figuruje v překvapujících sestavách rozmanitých osobností. Hans Lemberg ho například v roce 2001 zařadil do podivně konstruované skupiny „morálně zpustlých“ státníků dvacátého století, „ať se již nazývali Hitler nebo Stalin, Beneš nebo Churchill“.⁶ Rakouský historik Arnold Suppan zase vydal své dílo o „konfliktu, válce a genocidě ve středovýchodní a jihovýchodní Evropě“ pod titulem *Hitler – Beneš – Tito*.⁷ Tvrdí totiž, že jejich vinou byla v letech 1938 až 1948 někdejší multikulturní idyla rakousko-uherské monarchie definitivně zničena, protože prý „spojujeme válečná střetnutí v této dekádě v první řadě se jmény Adolfa Hitlera, Edvarda Beneše a Josipa Broze Tita“.⁸

Koncepce takzvaných etnických čistek nevěnuje pozornost empirickému výzkumu specifických historických situací, a zejména politických aspektů různých forem přesídlení, nýbrž konstruuje na základě povrchní podobnosti přesídlení zevšeobecňující obraz jakéhosi univerzálního pomýlení Evropanů ve dvacátém století. Tím dochází nejen k obviňování nejrůznějších vlád a národů z údajně celoevropsky sdílených motivů a cílů, ale i k relativizaci historické ojedinelosti nacistického režimu. Redukce dějin odsunu na „etnickou čistku“ vede ke konstrukcím obrazů poválečného Československa, jako by se tam skutečně odehrálo to, po čem volal například citovaný Prokop Drtina, a navíc způsobem odpovídajícím jeho představám. Z tohoto druhu českých výroků bývá odvozována podobnost odsunu s nacistickým „konečným řešením“ židovské otázky, takže se nacistický režim a poválečné Československo vyzvedávají jako dva ojedinele spektakulární, a proto nejoblíbenější příklady „etnických čistek“. Někteří autoři sice zmiňují rozdíl mezi zabíjením a přesídlováním, který jiní zastíňují, a další kladou důraz na „etnickou nenávisť“ jako příčinu holokaustu i odsunu, zatímco jiní hovoří o německé okupaci a kořeny odsunu spatřují v české pomstyctivosti. V paušalizujících dějinných obrazech však nebývá těmto nuancím věnována velká pozornost a jména Hitler a Beneš se stala v literatuře a publicistice tohoto druhu nejznámější personifikací etnických čistek.

6 LEMBERG, Hans: Mehr als eine Wanderung: Eine Einführung. In: FRANZEN, K. Erik: *Die Vertriebenen: Hitlers letzte Opfer*. Berlin – München, Propyläen 2001, s. 12–33, zde s. 12.

7 SUPPAN, Arnold: *Hitler – Beneš – Tito: Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel- und Südosteuropa*. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2014.

8 *Tamtéž*, s. 1724.

Studium dějin výkladů odsunu z uplynulých sedmi desetiletí však ukazuje, že propojení obrazů poválečného Československa s obrazy nacistického režimu není nové a nespočívá na empirickém výzkumu minulosti. Jedná se totiž o pouhou variaci výrazného tradicionalismu v německých interpretacích dějin poválečného Československa a takzvaného vyhnání.⁹ Nově zpřístupněné dokumenty z českých archivů navíc dokládají, že tato kapitola českých dějin bývá dodnes běžně vykládána bez náležitého zohlednění základních pramenných informací. Po pádu komunismu, kdy se osudy Němců v poválečném Československu a jejich vysídlení staly předmětem velkých debat, si totiž jen málokdo uvědomoval, že nové politické poměry v Evropě nepřinesly samy o sobě nové historické poznatky. Spíše nastala oživená konjunktura tradovaných legend. Pouze nemnozí historici využili nových možností k empirickému výzkumu a obohatili veřejnost o nově zpřístupňované informace. Nejohrovnějším příkladem je v tomto ohledu právě vycházející edice dokumentů *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951*, která je z největší části dílem švýcarského historika Adriana von Arburga a jeho renomovaného českého kolegy Tomáše Staňka.

U kolébky obrazů odsunu Němců z Československa v mezinárodní veřejnosti

První sbírku zpráv o poválečném Československu předložil mezinárodní veřejnosti někdejší německý sociálnědemokratický poslanec Národního shromáždění Wenzel Jaksch (1896–1966) v červenci 1945 v Londýně pod titulem *Svědectví o vládě rasismu v Česko-Slovensku*.¹⁰ Vyšla jako zvláštní číslo exilového časopisu *Der Sozialdemokrat*, s jehož pomocí Jaksch organizoval od léta 1944 protestní hnutí proti tehdy již známým plánům spojeneckých vlád přesídlit německé menšiny z Polska a Československa. Rovněž založil organizaci Demokratický sudetský výbor (*Das Demokratische Sudetenkomitee*),¹¹ s níž hodlal prosazovat tradiční sudetoněmecký požadavek práva na sebeurčení a dosáhnout toho, aby československé pohraničí bylo obsazeno jakýmsi „nestranným spojeneckým vojskem“.¹² Jakschovým snahám nebylo dopřáno úspěchu, ale po válce se mu podařilo položit základní kámen ke konstrukci dodnes populárního

9 Obsáhle o německých dějinách vzpomínání na tzv. vyhnání pojednává práce: HAHN, Eva – HAHN, Hans Henning: *Die Vertreibung im deutschen Erinnern: Legenden, Mythos, Geschichte*. Paderborn, Schöningh 2010. Český byl kniha důkladně představena v tomto časopise: ŠAFAŘÍK, Petr: Mýty a legendy o nuceném vysídlení Němců: Zásadní analýza německého „vzpomínání a zapominání“. In: *Soudobé dějiny*, roč. 20, č. 3 (2013), s. 415–444 (viz též in: *Recensio.net* [online]. Feb 20, 2014 [cit. 2014-11-24]. Dostupné z: <http://recensio.net/rezensionen/zeitschriften/soudobe-dejiny/2013/3/ReviewMonograph251417734?searchterm=petr+safarik>).

10 JAKSCH, Wenzel (ed.): *Evidence on the Reign of Racialism in Czecho-Slovakia*. London, Sudeten German Social Democratic Party 1945 (zvláštní číslo časopisu *Der Sozialdemokrat* z července 1945).

11 Srv. mj. HOFFMANN, R. J. – HEISSIG, K. – KITTEL, M. (ed.): *Odsun / Die Vertreibung der Sudetendeutschen*, sv. 2, s. 465 a 467 n. (viz pozn. 33).

12 BRANDES, Detlef: *Cesta k vyhnání 1938–1945: Plány a rozhodnutí o „transferu“ Němců z Československa a z Polska*. Praha, Prostor 2002, s. 371.

obrazu poměrů v poválečném Československu jako země, kde vládl rasismus a „politika bezhlavé pomsty vůči 3,2 milionům sudetských Němců a 700 000 Maďarů“.¹³

Zmíněná Jakschova brožura obsahuje šestnáct hustě tištěných stránek s titulky jako „Pomstou za Lidice je vyhnání“, „Vyhnání ideálů T. G. Masaryka z Československa“ či „Směrem k totalitarismu?“. Vedle výkladů těchto myšlenek zde nalezneme zprávy očitých svědků, výroky československých politiků či text antiněmeckého plakátu Místního národního výboru v Praze 12, který byl podle pozdější zprávy historika Johanna Wolfganga Brügelera sice vyvěšen, ale po stížnostech již za několik hodin odstraněn.¹⁴ Na poslední stránce jsou otištěny citáty ze zprávy lorda Runcimana pro britskou vládu z 21. září 1938 s doporučením okamžitě dopřát sudetským Němcům plného práva na sebeurčení, komentované odkazem na spoluúčast britské vlády na mnichovském rozhodnutí: „Nyní je veškeré sudetské obyvatelstvo, ať vinné, či nevinné, učiněno obětí beránkem za mnohem širší ‘mnichovskou’ vinu.“¹⁵ Brožura je psána stylem obžalovacího spisu a obsahuje i dnes oblíbené srovnávání poválečného Československa s nacistickým Německem.

Ve stejné době pověřil Wenzel Jaksch dvaadvacetiletého Almara Reitznera (1923–1988) cestou do Československa, aby „odhalil lživou propagandu českých mocipánů a informoval civilizovaný svět o této tragédii“.¹⁶ To se dozvídáme z Reitznerových pozdějších memoárů, i když jeho zpráva byla napsána jako svědectví náhodného cestovatele. O tom, jak se jeho zpráv v Londýně užívalo, informoval Reitzner roku 1948 v knize nazvané *Letěl jsem do Prahy: Zpráva o zločinech proti lidskosti v Československu*: „V Londýně jsem se nejprve spojil s předsedou demokratického sudetoněmeckého zahraničního výboru Wenzelem Jakschem, abych mu podal zprávu o staré domovině. V onom malém domě na londýnském předměstí byla centrála odboje proti vyhnání z Československa. Když nebyl zrovna u slyšení na ministerstvu zahraničí, v Dolní sněmovně nebo u vůdčích anglických osobností, seděl Wenzel Jaksch za svého posledního, velkolepého pokusu zabránit onomu zločinu dnem i nocí u psacího stolu a telefonu. Po několikahodinové schůzce mi otevřel cesty k britskému ministerstvu zahraničí a několika známým poslancům.“¹⁷ Jaksch lobboval ve Velké Británii a Spojených státech úspěšně, když pomocí apelů na lidskoprávní humanistické ideály zmobilizoval četné intelektuály i politiky.¹⁸ Pravdivost šířených informací nebyla tehdy prověřována a Jakschův obraz Československa jako země, kde „Benešova

13 JAKSCH, W. (ed.): *Evidence on the Reign of Racialism in Czecho-Slovakia*, s. 1.

14 Srv. HAHN, E. – HAHN, H. H.: *Die Vertreibung im deutschen Erinnern*, s. 363 n.

15 JAKSCH, W. (ed.): *Evidence on the Reign of Racialism in Czecho-Slovakia*, s. 14.

16 REITZNER, Almar: *Das Paradies läßt auf sich warten: Erinnerungen eines Sozialdemokraten*. München – Wien, Langen Müller 1984, s. 65.

17 TÝŽ: *Ich flog nach Prag: Ein Tatsachenbericht über die Verbrechen gegen die Menschlichkeit in der Tschechoslowakei*. München, Hessen-Verlag – Hermann Essel 1948, s. 21. Pro analýzu Reitznerových informací a dezinformací srv. HAHN, E. – HAHN, H. H.: *Die Vertreibung im deutschen Erinnern*, s. 401–405.

18 O poválečných britských postojích vůči Československu a odsunu souhrnně viz KUKLÍK, Jan – NĚMEČEK, Jan: *Osvobozené Československo očima britské diplomacie: Zprávy britské ambasády z Prahy v roce 1945*. Praha, Karolinum 2010, s. 187–227; srv. též FRANK, Matthew: *Expelling the Germans: British Opinion and Post-1945 Population Transfer in Context*.

klika převzala Hitlerovu rasovou ideologii“,¹⁹ rychle zapouštěl v mezinárodní veřejnosti kořeny.²⁰

V říjnu 1945 vyšla další brožura pod titulem *Drama deportací v Česko-Slovensku: Případ umírajícího národa*.²¹ Zde již Jaksch tvrdil, že „deportační politice vlády dr. Beneše v Československu“ padlo za oběť mnohem víc lidských životů než atomové bombě v Hirošimě (kde zahynulo během prvních dvou měsíců na sto tisíc lidí). Za důkaz byl vydáván prý „velmi konzervativní odhad“, že si československá politika vyhnání a její internační tábory vyžádaly do podzimu 1945 nejméně tři sta tisíc obětí.²² Zprávy z nejmenovaného tábora na Moravě, z Karlových Varů, Děčína nebo pod titulkem „Ústí – nové a větší Lidice“ otištěná zpráva o masaku z 31. července, při kterém prý zahynuly dva až čtyři tisíce Němců,²³ stály u kolébky dodnes populárního labyrintu neověrovaných statistických údajů o německých obětech poválečného dění v Československu. V relativně obsáhlém článku prezentoval Jaksch již také dodnes oblíbený obraz Edvarda Beneše jako údajného strůjce odsunu, který svého cíle dosáhl podváděním velmocí.²⁴ Závěrečná část publikace sestává z citátů z britského a amerického tisku dokazujících úspěchy autorova lobbování.

V Československu byl tento vývoj sledován s podivením. Pavel Tigríd nepatřil jak známo k zaslepeným nacionalistům a antiněmeckým agitátorům, ale v časopise *Obzory* upozornil 20. listopadu 1945 i on na tento problém: „Kdo má možnost sledovat pravidelně cizí tisk, je překvapen nenávislnými kampaněmi, které jsou v posledních měsících vedeny proti nové Československé republice.“²⁵ Když se Jaksch a jeho spolupracovníci obrátili v roce 1947 na signatáře z postupimské konference a na Organizaci spojených národů s požadavkem, aby byla poválečná rozhodnutí velmocí revidována a aby byly vyslyšeny jejich teritoriální a majetkové nároky, zalekly se očividně i nejvyšší

Oxford, Oxford University Press 2008; HAHN, E. – HAHN, H. H.: *Die Vertreibung im deutschen Erinnern*, s. 297–389.

19 JAKSCH, Wenzel: *Europas Weg nach Potsdam: Schuld und Schicksal im Donauraum*. Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt 1958 (ve zkráceném českém vydání: *Cesta Evropy do Postupimi: Vina a osud v podunajském prostoru*. Praha, Institut pro středoevropskou kulturu a politiku 2000, zde s. 334).

20 Pro příklady srv. HAHNOVÁ, Eva – HAHN, Hans Henning: Peter Glotz a jeho obrazy dějin. In: *Soudobé dějiny*, roč. 11, č. 1–2 (2004), s. 178–187; TÍŽ: (Ne)patříčné poznámky k jednomu německému bestselleru: Alfred de Zayas o vyhnání Němců. In: *Tamtéž*, roč. 17, č. 1–2 (2010), s. 153–172 (oba příspěvky jsou dostupné online v elektronickém archivu časopisu na webové stránce Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., www.usd.cas.cz); TÍŽ: Alte Legenden und neue Besuche des „Ostens“: Über Norman M. Naimarks Geschichtsbilder. In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, roč. 54, č. 7–8 (2006), s. 687–700.

21 JAKSCH, Wenzel (ed.): *Deportation Drama in Czecho-Slovakia: The Case of a Dying People*. London, Sudeten German Social Democratic Party 1945 (zvláštní číslo časopisu *Der Sozialdemokrat* z října 1945).

22 *Tamtéž*, s. 2.

23 *Tamtéž*, s. 9.

24 *Tamtéž*, s. 11–14.

25 Zde citováno podle: TIGRID, Pavel: Odsun Němců, Západ a my. In: DRÁPALA, Milan (ed.): *Na ztracené vartě Západu: Antologie české nesocialistické publicistiky z let 1945–1948*. Praha, Prostor 2000, s. 195–199, zde s. 195.

československé úřady. Z nové edice dokumentů k dějinám poválečného Československa se dozvídáme o znepokojení vyvolaném zejména tím, že v petici byly „uvedeny skutečnosti spojené s odsunem Němců a líčeny události z porevoluční doby, které jsou předmětem vyšetřování zvláštní komise bezpečnostního výboru ÚNS“.²⁶ Veřejnost však informována nebyla: „Je třeba *důvěrnou cestou* vyšetřit události v petici líčené, aby mohla být o výsledku podána zpráva vyšetřovací komisi ÚNS a aby byl získán podklad pro vyvrácení tvrzených skutečností.“ Česká reprezentace se očividně obávala jak eventuálních následků Jakschova kroku, tak i očekávaných výsledků vlastního šetření: „Žádám, aby byla učiněna všechna nutná opatření, aby bylo zabráněno zveřejnění obsahu publikace, zvláště tiskem, poněvadž větší publicitou by se jen posílila pozice W. Jaksche. Jak z petice je patrné, sleduje tato skupina v emigraci čsl. tisk a využívá některých jeho projevů jako důkazů pro svá tvrzení. Proto buďtež šetřením pověřeni jen velmi spolehliví úředníci, kterým nesmí být sdělován obsah celé publikace, nýbrž jen ona část, kterou mají vyšetřit,“ psal naléhavě příslušný úředník ministerstva vnitra.²⁷ Cílem bylo získat „co nejvíce materiálu k objasnění celé situace a hlavně k vyvrácení nepravdivého obvinění českého obyvatelstva o nelidském zacházení s Němci, případně o nelidsky prováděném odsunu“. Výsledkem šetření byla zpráva o vznesených obviněních, „informující chronologicky za sebou podle článků uveřejněných v Jakschově petici“.²⁸ Jak se tehdy ukázalo a jak dnes víme, Jaksch nešířil zcela nepravdivé informace.²⁹ Že však zároveň šířil antičeskoslovenskou propagandu a sledoval nejen revizi poválečných rozhodnutí velmocí o odsunu, nýbrž i naplnění předválečného sudetoněmeckého požadavku práva na sebeurčení, je zřejmé již z výše citovaných výroků a titulů jeho publikací. Wenzel Jaksch ani jeho pozdější souputníci z vyhnaneckých organizací ve Spolkové republice nedosáhli svých revizionistických cílů, tehdejší kontroverze o obrazy poválečného Československa ale trvají dodnes.

26 ÚNS – Ústavodárné národní shromáždění.

27 VNPČP, sv. II/3, s. 101 n., dokument č. 23 – Přípis přednosty VII. odboru MV plk. Františka Jandy přednostovi Zemské úřadovny Státní bezpečnosti v Praze mjr. Jaroslavu Prosserovi o prošetření skutečností uvedených v petici Wenzela Jaksche, 3.10.1947, Praha (zdůrazněno v originále).

28 *Tamtéž*, s. 278–291, zde s. 278, dokument č. 95 – Souhrnná zpráva předložená přednostou Zemské úřadovny Státní bezpečnosti v Čechách mjr. Jaroslavem Prosserem na VII. odbor MV (plk. Františku Jandovi) s výsledky vyšetřování některých „porevolučních událostí“ uváděných v tzv. Jakschově petici (výňatky), 27.10.1947, Praha.

29 Srv. mj. následující studie: STANĚK, Tomáš: *Poválečné „excesy“ v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2005; STANĚK, Tomáš – ARBURG, Adrian von: *Organizované divoké odsuny? Úloha ústředních státních orgánů při provádění „evakuace“ německého obyvatelstva (květen až září 1945)*. Část 1: Předpoklady a vývoj do konce května 1945. In: *Soudobé dějiny*, roč. 12, č. 3–4 (2005), s. 465–533; část 2: Československá armáda vytváří „hotové skutečnosti“, vláda je před cizinou legitimizuje. In: *Tamtéž*, roč. 13, č. 1–2 (2006), s. 13–49; část 3: Snaha vlády a civilních úřadů o řízení „divokého odsunu“. In: *Tamtéž*, roč. 13, č. 3–4 (2006), s. 322–376 (celá studie je online dostupná v archivu časopisu na webových stránkách www.usd.cas.cz).

Dosavadní edice historických pramenů k odsunu

Dobovými výroky a zprávami očitých svědků můžeme dokazovat leccos. K osudu Němců v poválečném Československu doposud existovaly – nehledě na ojediněle publikované dokumenty – tři objemné edice. Organizace Pracovní pospolitost na ochranu sudetoněmeckých zájmů vydala v Mnichově v roce 1951 dílo nazvané *Dokumenty k vyhnání sudetských Němců*, v němž nalezneme na 586 stránkách téměř třicetistránkový historický výklad a 369 až na výjimky svědeckých výpovědí odsunutých osob. Zkušenosti Němců v poválečném Československu zde byly prezentovány jako genocida a z toho odvozeny požadavky návratu takzvaných sudetoněmeckých území do správy odsunutých, odškodnění za utrpená poškození a potrestání viníků.³⁰

Druhá velká edice dokumentů k odsunu vyšla na přelomu padesátých a šedesátých let. Publikovalo ji Spolkové ministerstvo pro vyhnance, uprchlíky a válečné poškozence v rámci osmidílné edice *Dokumentace vyhnání Němců ze středovýchodní Evropy*, jejíž čtvrtý díl ve dvou svazcích je věnován Československu. V první části je na 178 stránkách předložen historický výklad a zbytek knihy (s. 181–357) přináší texty úředních dokumentů, většinou československé provenience (zákony, nařízení, vyhlášky, politická usnesení, protokoly a podobně); druhý svazek obsahuje na 815 stránkách 137 dokumentů ve formě svědeckých výpovědí.³¹ Podle údajů vydavatelů se dílo opírá o materiál pořízený autory předcházející edice.³²

Třetí edici vydal v letech 2000 a 2010 mnichovský Sudetoněmecký archiv. Jde o daleko obsáhlejší dvojjazyčnou (česko-německou) edici, s deklarovaným cílem osvětlit příčiny, plánování a realizaci „etnické čistky“ ve středu Evropy. Její první díl se věnuje tématu *Od probuzení národů a národnostních hádek 1848/49 k Mnichovské dohodě 1938 a zřízení „Protektorátu Čechy a Morava“ 1939*, druhý díl vyšel pod titulem *Od zřízení „Protektorátu Čechy a Morava“ v březnu 1939 do oficiálního ukončení odsunu na konci roku 1946*.³³ V bohatě ilustrovaném díle naleznou čtenáři na dvou tisících stran výtahy

30 TURNWALD, Wilhelm (ed.): *Dokumente zur Austreibung der Sudetendeutschen*. München, Arbeitsgemeinschaft zur Wahrung sudetendeutscher Interessen 1951. Blíže k historii tohoto díla srv. WEGER, Tobias: „Volkstumskampf“ ohne Ende? *Sudetendeutsche Organisationen 1945 bis 1955*. Frankfurt/M. – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien, Peter Lang 2008, s. 94 n.

31 SCHIEDER, Theodor (ed.): *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*. Bonn, Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte 1953–1962; nové, nezměněné vydání München, Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte 2004. Celou edici tvoří osm svazků, tři doprovodné sešity a rejstřík místních názvů. K historii a obsahu této edice srv. HAHN, E. – HAHN, H. H.: *Die Vertreibung im deutschen Erinnern*, s. 460–475.

32 SCHIEDER, T. (ed.): *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, sv. VI/1, s. VI n.

33 *Odsun / Die Vertreibung der Sudetendeutschen / Vyhnaní sudetských Němců: Dokumentation zu Ursachen, Planung und Realisierung einer „ethnischen Säuberung“ in der Mitte Europas, 1848/49–1945/46 / Dokumentace o příčinách, plánování a realizaci „etnické čistky“ ve středu Evropy, 1848/49–1945/46*. Sv. 1: HOFFMANN, Roland J. – HARASKO, Alois (ed.): *Vom Völkerfrühling und Völkerzwist 1848/49 bis zum Münchner Abkommen 1938 und zur Errichtung*

z knih a novinových článků, politických projevů, diplomatických zpráv a svědeckých výpovědí, které se týkají až na výjimky dějin česko-německých vztahů. Odsun je zde prezentován dobově přizpůsobenou rétorikou, ale i nadále s cílem „odsoudit vyhnání jako porušení základních lidských práv a mezinárodního práva“ a přispět k nápravě: „Vyhnání je proto nutné odsoudit a odčinit.“ Tím se prý edici dostává i důležité funkce pro budoucnost.³⁴

Tato tři díla platí v německé veřejnosti jako vědecky fundovaný důkaz běžných obrazů poválečného Československa i přesto, že vznikla ve prospěch otevřeně deklarovaných politických cílů. Jsou spjata s prostředím sudetoněmeckých organizací, kvantitativně vykazují časem narůstající objem a na první pohled nápadné rozdíly mezi rétorickými prostředky textů z různých dob a prostředí. Nepřehlédnutelné podobnosti nalezneme však v historickém výkladu všech tří edicí. Spočívají na obdobném obraze odsunu, jaký prezentoval již Wenzel Jaksch v roce 1945 – jako genocidy spáchané českým národem a československým státem na německém obyvatelstvu, kterou mají dokazovat výpovědi postižených svědků, dobové výroky českých politiků a počiny politické reprezentace.

Právě vznikající edice Adriana von Arburga a Tomáše Staňka *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951* je edicí zcela jiného druhu, i když osvětluje stejné historické zkušenosti německého obyvatelstva. Její editoři neužívají emocionálně zabarvené rétoriky ve prospěch obžaloby poválečného Československa a svou prací nesledují politické cíle. Zvažují všechny jim známé informace a odkazují na zatím nevyjasněné okolnosti dění, o kterém referují. Jejich snaha nesoudit, nýbrž osvětlovat, nabízí přesvědčivější důkazy o těžkých zkušenostech německého obyvatelstva než propagandistické výklady a důkazy Wenzela Jaksche a zmíněných německých edicí, a současně vyvrací jejich dějinné obrazy poměrů v poválečném Československu.

Nový přístup k historickým pramenům

Cílem edice *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí* není prezentace důkazů ve prospěch obžaloby, nýbrž osvětlení minulosti. Jak vyplývá z jejího názvu, zaměřuje se

---

des „Protektorat Böhmen und Mähren“ 1939 / Od probuzení národů a národnostních hádek 1848/49 k Mnichovské dohodě 1938 a zřízení „Protektorátu Čechy a Morava“ 1939. München, Sudetendeutsches Archiv 2000; sv. 2: HOFFMANN, Roland J. – HEIBIG, Kurt – KITTEL, Manfred (ed.): *Von der Errichtung des „Protektorats Böhmen und Mähren“ im März 1939 bis zum offiziellen Abschluß der Vertreibung Ende 1946/ Od zřízení „Protektorátu Čechy a Morava“ v březnu 1939 do oficiálního ukončení odsunu na konci roku 1946*. München, Sudetendeutsches Archiv 2010; srv. též doplňky k 2. svazku edice: HOFFMANN, Roland J.: *Supplementum zum zweiten Band der deutsch-tschechischen Dokumentation 1939–1946: Von der Errichtung des „Protektorats Böhmen und Mähren“ im März 1939 bis zum offiziellen Abschluss der Vertreibung Ende 1946*. In: Sudetendeutsches Archiv [online]. München 2012 [cit. 2014-11-24]. Dostupné z: http://www.sudetendeutsches-archiv.de/web/manus/odsun/Odsun_Supplement_Band_2_Juni_2012.pdf. 1. díl obsahuje 944 stran, 2. díl 891 stran a dodatek 217 stran. Blíže o tomto díle, kontextu jeho vzniku a k dalším bibliografickým údajům srv. výklad editorů VNPČP, sv. I, s. 224–229 a 254–256.

34 Tamtéž, sv. 1, s. 6 (překlad do češtiny zde byl autorkou upřesněn).

na prameny k dějinám jednoho aspektu poválečných dějin Československa, a to migrace v kontextu populačních změn, zejména v českém pohraničí. Oba editoři jsou osvědčení znalci materie. Švýcarský historik Adrian von Arburg se s úctou hlásí ke svému českému mentorovi a kolegovi Tomáši Staňkovi, který obohacuje debaty o poválečném Československu fundovanými informacemi již od počátku devadesátých let. Jejich publikace bývají citovány jako dnes hlavní zdroj empiricky ověřených výroků, právě vznikající edice je ale ojedinělým dílem. Poprvé se zde nabízí čtenářům příležitost nahlédnout opravdu samostatně do poválečného Československa a vytvořit si vlastní obraz tehdejšího dění. Navíc je pečlivě zpracována a kromě zpřístupnění nových dokumentů nejen zohledňuje doposud známé informace a starší pramenné edice, nýbrž pomáhá čtenářům k orientaci pečlivými poznámkami a bibliografickými odkazy. Knižní vydání je navíc obohaceno digitální přílohou umožňující plnotextové vyhledávání v celém díle a nabízející velké množství dalších doplňujících dokumentů. Nesporně jde o příkladný editorský počín.

Dílo je rozvrženo na šest dílů zahrnujících osm svazků. První díl sestává z historického úvodu a osvětlení metodických aspektů, druhý díl je věnován roku 1945 a vzhledem k velkému rozsahu dokumentů rozdělen do tří samostatně vycházejících svazků. V plánu edice jsou díly třetí (1946: Rok transferu), čtvrtý (1947–1951: Závěrečná etapa migrací a nová realita pohraničí), pátý (Výsledky migrací: Situace menšin. Kulturně-spoločenské poměry) a šestý (Soudobý tisk 1945–1951). Zatím vyšel první díl a dva svazky dílu druhého. Jak uvádějí autoři na internetové stránce věnované tomuto projektu, jeho hlavním cílem je „dokumentovat nejen průběh nuceného vysídlování německého obyvatelstva po roce 1945, ale zároveň i paralelně probíhajícího znovuosídlení oblastí obývaných do té doby převážně Němci“ v kontextu změn „společenských, politických, ekonomických a kulturních poměrů panujících na tomto převážně pohraničním území v době od skončení války až do roku 1951...“³⁵ „Systematické rešerše byly prováděny v 60 českých archivech všech úrovní (v centrálních a regionálních státních archivech a také v různých archivech specializovaných). (...) Rešeršován a vyhodnocován byl spisový materiál z více než 300 různých archivních fondů, který je uchovávan v přibližně 4000 kartonech a svazcích. Lze odhadovat, že více než polovina prohlédnutých dokumentů byla pro účely historického výzkumu zohledněna vůbec poprvé.“³⁶

Od dosavadních edic se *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí* zásadně liší ve dvou směrech. Prvním markantním rozdílem je zpřístupnění dokumentů z českých archivů, které jsou v debatách o odsunu doposud zcela opomíjeným aspektem. Podle vlastních slov chtějí editoři usnadnit přístup k primárním pramenům a nabídnout široký faktografický základ pro reflexi historické látky, o které se již po generace kontroverzně diskutuje na základě nepřesných informací.³⁷ Jejich bilance se týká jak českého, tak

35 Profil edice. In: Edice VNPČP [online]. [Cit. 2014-11-24.] Dostupné z: <http://www.vnpcp.cz/Pages/OEdiciVNPČP/ProfilEdice>.

36 Praktická realizace. In: Tamtéž. [Cit. 2014-11-24.] Dostupné z: <http://www.vnpcp.cz/Pages/OEdiciVNPČP/PraktickaRealizace>.

37 VNPČP, sv. I, s. 10–12.

i německého debatování. Editoři poukazují na nedostatky českých mediálních polemik na jedné straně a badatelské pokroky české historiografie z polistopadové éry na straně druhé.³⁸ Přesto se jim zdá, že značně početné dílčí studie osvětlují převážně regionální dění, aniž by věnovaly náležitou pozornost celostátním souvislostem.³⁹ Ohledně německého diskurzu dospěli ke kritičtějšímu soudu i přesto, že se následkem dlouhých desetiletí české nesvobody věnuje německá veřejnost tématu daleko déle než česká: „Systematickým archivním studiem podložené, důkladně zpracované a obsahově ucelené publikace týkající se vlastní realizace nuceného vysídlení Němců a jejich životních podmínek v poválečném Československu však v německém prostředí zatím nevznikly.“⁴⁰ Vzhledem k obtížím, s jakými zápolí německý diskurz v této oblasti, nejde o překvapující zjištění.

Až do roku 1989 bylo nejen pro české, nýbrž i pro německé historiky prakticky nemožné využívat českých archivů. V německém prostředí to však nebývalo vnímáno jako překážka na cestě k historickému poznání, protože se tam upevnil téměř všeobecně akceptovaný konsenzus, jako bychom mohli brát výpovědi pamětníků za bernou minci a považovat je za důkazy historických tvrzení o tom, co se kdy, kde a jak odehrálo. Známý výrok francouzského historika Marka Blocha, že každý, i ten nejnaivnější policista si uvědomuje, proč svědkům nelze bezvýhradně na slovo věřit, byl v německých obrazech poválečného Československa vytěsňen.⁴¹ Výpovědi pamětníků prostě platí, aniž by byly jejich údaje ověřovány.⁴² Staněk s von Arburgem tento problém znají a průběžně odkazují na dokumenty uveřejněné ve starších edicích. Jakékoli výpovědi pamětníků považují za užitečnou inspiraci pro badatelskou činnost, je-li jich užíváno kriticky, a proto je porovnávají s ostatními dostupnými informacemi.⁴³ Proč se tento v historiografii samozřejmý způsob práce s prameny v německém prostředí zatím v této oblasti neprosadil, se na stránkách jejich edice či v českých archivech nedozvíme; k tomu je třeba studovat německé prameny a dějiny německého diskurzu. V krátkosti lze shrnout, že se výroky pamětníků poválečného Československa v Německu staly součástí širšího mýtu o takzvaném vyhnání Němců z východní Evropy, vyprávěného již po generace v rétoricky rozmanitých formách jako obsahově ustálený příběh, v němž hrají empirické poznatky jen podružnou roli. Proto se údaje o státech, z nichž prý byli Němci vyhnáni, různí i v odborné literatuře, stejně tak jako udávané počty vyhnanců a obětí. A proto dodnes kolují legendy o Československu, které šířil již Wenzel Jaksch v roce 1945. Nezáměr německých historiků o dokumenty z českých archivů není tedy

38 Tomáš Staněk se o nich v rozhovoru v roce 2013 vyjádřil takto: „Troufám si říct, že česká historiografie postoupila v dané oblasti hodně kupředu a že má co nabídnout i v mezinárodním měřítku.“ (BLAŽEK, Petr – ZEMAN, Pavel: Nechat mluvit fakta: S historikem Tomášem Staňkem o nuceném vysídlení Němců z Československa, jeho odborné práci a studiu dějin česko-německých vztahů. In: *Paměť a dějiny*, roč. 7, č. 2 (2013), s. 63–72, zde s. 64. Časopis je online dostupný na webových stránkách Ústavu pro studium totalitních režimů www.ustrcr.cz.)

39 *VNPČP*, sv. I, s. 229–238.

40 *Tamtéž*, s. 245.

41 BLOCH, Marc: *Obrana historie aneb Historik a jeho řemeslo*. Praha, Argo 2011, s. 79.

42 Srv. četné příklady v knize manželů Hahnových *Die Vertreibung im deutschen Erinnern*.

43 *VNPČP*, sv. I, s. 254 n.

překvapivý, ale teprve nová edice Adriana von Arburga a Tomáše Staňka jednoznačně ukazuje, že v německé veřejnosti dodnes panují o poválečném Československu zkreslené představy.

Druhým pozoruhodným rozdílem mezi dosavadními edicemi dokumentů k odsunu a *Vysídlením Němců a proměnami českého pohraničí* je koncept teritoriálně-historického pohledu na migrace v poválečném Československu, z něž nová edice vychází, narozdíl od doposud běžných obrazů odsunu jako důkazů v obžalovacím spisu. Adrian von Arburg a Tomáš Staněk pracují s dokumenty jako s prameny historického poznání o dění v poválečném Československu, které postihlo nejsilněji pohraniční oblasti. Jejich edice tak seznamuje s komplexním děním z rozmanitých perspektiv všech zúčastněných a upozorňuje tím na hlavní kámen úrazu běžných německých obrazů poválečných poměrů v Československu. V nově zpřístupněných dokumentech se Češi objevují jako společnost lidí s různorodými zájmy a postoji v neobyčejně komplikované situaci – narozdíl od běžných německých obrazů tehdejšího českého národa jako společnosti na několik měsíců kolektivně zaslepené antiněmeckou nenávistí a pomstychtivostí, rozkrádající německý majetek, vraždící jeho vlastníky a vyhánějící je za hranice země. Teritoriální kontextualizace německých zkušeností překonává problém etnické sebezvtahovačnosti běžných výpovědí německých pamětníků, pramenných edicí a historických výkladů o poválečném Československu.

Autoři celého projektu pojímají zkušenosti německého obyvatelstva v poválečném Československu cílevědomě jinak, než bývá zvykem. Jak se vyjádřil v rozhovoru pro časopis *Dějiny a současnost* před časem Adrian von Arburg: „Přistupujeme k problematice teritoriálně, a nikoliv etnicky, což je podle nás zcela kruciólní věc. Etnické filtrování tématu je přístupem 19. století – tedy přístupem, který už je delší dobu passé, a měli bychom ho proto konečně i v historiografii překonat.“⁴⁴ Zaměřením pozornosti na migraci a její následky na území Československa se jim podařilo ukázat, že poválečné zkušenosti německého obyvatelstva, vysídlení a osidlování pohraničních oblastí tvoří tři rozdílné, ale těsně spjaté tematické oblasti historického výzkumu. Tento přístup umožňuje zasadit osudy Němců do vnitropolitických souvislostí a osvětluje tak i dramatický vývoj prvních poválečných měsíců, od chaotických poměrů zanechaných poraženým nacistickým režimem k postupné obnově státního pořádku v běžném slova

44 COUFALOVÁ, Iveta: „Je to širší příběh...“ Rozhovor s historikem Adrianem von Arburg o změně pohledu na vysídlení Němců z českých zemí, o peripetiích při přípravě dosud nejdůležitější edice k tomuto tématu i o tom, jakou výhodou může být švýcarský původ při zkoumání dějin střední Evropy. In: *Dějiny a současnost*, roč. 33, č. 12 (2011), s. 24–27, zde s. 27. Rozhovor je online dostupný v archivu na webové stránce časopisu www.dejinyasoucasnost.cz.

smyslu. Propojení pohledu na vysídlování s doposud zanedbávanou druhou stránkou stejné mince – procesem osídlování – zároveň zviditelňuje problémy, které vznikaly následkem přesměřené zahleděnosti české politické reprezentace do vize vysídlení Němců a v důsledku podcenění skutečnosti, že vysídlit organizovaným a humánním způsobem – jak se tehdy říkalo – velkou část obyvatel země, a to navíc z území bez běžně fungujících orgánů státní a veřejné správy, aniž by bylo postaráno o správu opuštěných vesnic a měst, zemědělské a průmyslové výroby či infrastruktury postižených krajů, bylo prakticky *a priori* nemožné. Doposud běžná redukce výkladů zkušeností německého obyvatelstva v poválečném Československu na obrazy konstruované jako etnicky pojímané obžaloby Čechů z křivd páchaných na Němcích se na stránkách edice ukazují jako zkreslující vytrhávání těchto zkušeností z kontextu, v němž se odehrály.

Nové poznatky edice

Kromě prvního svazku s výkladem o „významných demografických změnách, k nimž v prostoru českých zemí došlo zejména v průběhu druhé třetiny 20. století a jež úzce souvisejí s tématem edice VNPČP“,⁴⁵ a s osvětlením metodických východisek editorů máme zatím před sebou dva svazky dokumentů věnované dvěma nejčastěji zmiňovaným aspektům poválečného Československa: v prvním svazku druhého dílu se čtenář seznamuje s okolnostmi útěků a vyhánění německého obyvatelstva během prvních poválečných měsíců a ve třetím svazku téhož dílu se před ním odkrývá historie aktů hromadného násilí na takzvaném státně nespolehlivém obyvatelstvu z roku 1945. Jedná se zde tedy o dění, které se dnes často označuje jako takzvaný divoký odsun a jež se vyznačovalo brutálně násilným vyháněním německého obyvatelstva a nesčetnými individuálními, ale i historicky ojedinělými hromadnými zločiny, označovanými často jako „excesy“.⁴⁶ Editori ovšem označení „divoký odsun“ neholdují, protože archivní dokumenty ukazují, že nešlo o jakési živelné vyhánění a vraždění ze strany českého národa. Jejich dokumenty osvětlují komplexní dění v relativně krátkém období za historicky ojedinělých podmínek daleko detailněji a precizněji jak v kvantitativním, tak v kvalitativním smyslu, než bylo doposud známo. Nesčetné množství různorodých dokumentů nenabízí pouhý obraz oné kapitoly českých dějin v běžném slova smyslu, nýbrž monumentální fresku takřka michelangelovských rozměrů plnou pečlivě ztvárněných detailů, kterou lze těžko v krátkosti popsat. Tomu odpovídají i zcela jiné jazykové prostředky autorů edice, než užíval Wenzel Jaksch v létě 1945 a po něm převzala většina autorů v německém prostředí. Na první pohled by se tento rozdíl mohl zdát nabíledni, jako samozřejmý rozdíl mezi rétorikou odborné historiografie na jedné straně a politické propagandy na straně druhé. Poněvadž však jazykové prostředky hrají v konstrukci obrazů minulosti důležitou roli, musíme věnovat nezvyklým formulacím

45 VNPČP, sv. I, s. 28.

46 Srv. mj. STANĚK, T.: *Poválečné „excesy“ v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování* (viz pozn. 29).

Adriana von Arburga a Tomáše Staňka pečlivou pozornost jako výrazu nových poznatků.

Na příkladu následujících shrnujících formulací si lze rétoriku autorů edice *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí* alespoň zběžně přiblížit. V jejich očích se takzvané excesy „odehrávaly ve více či méně zprostředkované souvislosti s masovým odlivem německého obyvatelstva za hranice (do začátku podzimu 1945 podle nejnovějších odhadů různými cestami odešlo nebo bylo za přímé účasti československých orgánů či složek, jež je dočasně substituovaly, vysídleno zhruba 700 000 až 820 000 osob včetně říšskoněmeckých příslušníků a běženců z Východu) a paralelně též s přípravou retribuice, resp. aplikací řady restriktivních předpisů při zřejmé preferenci etnických kritérií“.⁴⁷ Za této situace lze podle autorů v českých

zemích v etapě od prvních týdnů po osvobození do konce roku 1945 uvažovat – bez započtení sebevražd, kterých bylo za celý tento rok (tj. včetně období od jeho začátku do května) oficiálně registrováno kolem 5600 – o nejméně deseti tisících případů úmrtí „ve více či méně přímé vazbě na represivní formy tehdejšího zacházení s německými civilisty“. Zároveň lze považovat za pravděpodobné, že nejméně polovina lidí z tohoto počtu zemřela v táborových a vězeňských zařízeních.⁴⁸

Tyto obtížně formulované věty zviditelňují, že se zdánlivě nepochopitelné zločiny odehrávaly za zcela odlišných okolností, než si dnes dovedeme představit. Formulace o československých orgánech a složkách, které je dočasně substituovaly, nám připomíná tehdejší správní vakuum; odkaz na různé formy migrace různých skupin upozorňuje na skutečnost, že se v Československu tehdy nezdržovalo pouze domácí německé obyvatelstvo; a pečlivě formulované statistické údaje ukazují, že se následkem tehdy nefungující státní správy v běžném slova smyslu nezachovaly přesné údaje o pobytu a migraci velkého počtu lidí. Věty však také upozorňují na to, že nešlo o chaos v běžném slova smyslu a že pečlivý výzkum dochovaných pramenů dovoluje vystopovat mnohé informace, jimiž lze falzifikovat a upřesňovat tehdy kolující a dodnes tradované legendy o počtu postižených a zahynulých. Teprve dokumenty v edici *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí* nám při pečlivém čtení osvětlí jedinečnost tehdejší situace a umožní pochopit, proč a jak docházelo k rabování, k zavírání lidských bytostí za nelidských podmínek do improvizovaných věznic a táborů a k nevysvětlitelným zločinům. Zároveň se prostřednictvím edice seznamujeme s rozmanitými reakcemi českých svědků tohoto dění a dozvídáme se, že Češi ho obvykle neschvalovali, pokud s ním byli konfrontováni, nýbrž nanejvýš

47 STANĚK, Tomáš: Akty hromadného násilí na tzv. státně nespolehlivém obyvatelstvu v českých zemích po roce 1945 a jejich vyšetřování. In: *VNPČP*, sv. II/3, s. 19.

48 Tamtéž, s. 29.

bagatelizovali. Dodnes tradované legendy o tehdejších zkušenostech Němců v Československu jako výrazu české nenávisti a pomstychtivosti či vůle a cílů politické reprezentace se na stránkách edice ukazují jako nepravdivé, a oblíbené meditace o emocionálním rozpoložení českého národa se jeví jako spekulativní zastiňování tehdejšího dění. Teprve nyní lze tak studovat i příčiny a formy vývoje, který vedl v průběhu několika měsíců k obnově veřejného pořádku.

Nyní zpřístupněné dokumenty osvětlují nejen široké spektrum tehdejších postojů a konfliktů v české společnosti, ale i zatím zanedbávanou roli Spojených států a Sovětského svazu v poválečném Československu, kde se jak známo nacházely jejich vojenské jednotky, i když nešlo o obsazený stát. I v tomto ohledu zásluhou edice narážíme na různorodé postoje, konflikty a formy spolupráce se vznikajícími orgány české správy a zjišťujeme, že výroky českých veřejných činitelů o údajně samostatném rozhodování sloužily demonstraci vlastní důležitosti, ale neodpovídaly realitě. Svědčí o tom jak každodenní vztahy českých veřejných činitelů se zástupci vojenských jednotek Spojenců, tak jejich nejistota vůči rozhodování jejich vlád, v neposlední řadě ale i ustrašené obavy z Jakschovy kampaně a její odezvy v angloamerickém prostředí. Vůči svým spojencům nevystupovala československá reprezentace sebevědomě, takže diskrepance mezi rétorikou české veřejnosti na jedné straně a reálnými poměry na straně druhé byla velká. Přesídlení většiny odsunutých Němců se v roce 1946 odehrálo v přímé spolupráci se spojeneckými mocnostmi, a to spořádanou, organizovanou a kontrolovanou formou; na odpovídající dokumenty z von Arburgovy a Staňkovy edice si ale ještě musíme počkat. Již dnes však můžeme konstatovat, že poválečné zkušenosti Němců v Československu nelze vykládat izolovaně od vnitropolitického, ale ani mezinárodněpolitického kontextu, v němž býval projekt přesídlení prezentován jinak než v české veřejnosti. V komunikaci se spojeneckými velmocemi totiž nebyla řeč o odplatě, potrestání za zločiny nacismu či kolektivní vině Němců, jak se tehdy ozývalo v české veřejnosti. U spojeneckých vlád zase nenarážíme na projevy záliby v myšlence etnické homogenizace, jak se jim dnes podsouvá; z jejich perspektivy nešlo o to vyhovět českým či polským požadavkům, nýbrž o zajištění toho, že se podél hranic poválečného Německa nebudou opakovat problémy, které přivedly Evropu do druhé světové války.⁴⁹ Osvětlení mezinárodněpolitických aspektů není předmětem recenzované edice, a lze jen doufat, že mu brzy bude věnován obdobně důkladný a pečlivě provedený ediční projekt.

Edice *Vysídlení Němců a poměry českého pohraničí* zviditelňuje, že tehdejší rétorika českého diskurzu vůči takzvanému státně nespolehlivému obyvatelstvu (k němuž byli přiřazováni nejen, ale zejména Němci a Maďaři) nebyla vlastní příčinou poměrů v poválečném Československu. Bezesporu byla ale velkou zátěží v již *a priori* komplikované situaci. Podle nyní zpřístupněných dokumentů netvořila hlavní problém poválečné české společnosti ztráta běžných hodnot právního povědomí, nýbrž rétorika produkovaná a šířená příslušníky intelektuálních elit v čele s politiky a žurnalisty. Nekritická akceptace zásadních rozhodnutí vedoucích politiků o takzvaných revolučních změnách státního pořádku a vysídlení německého (a maďarského) obyvatelstva

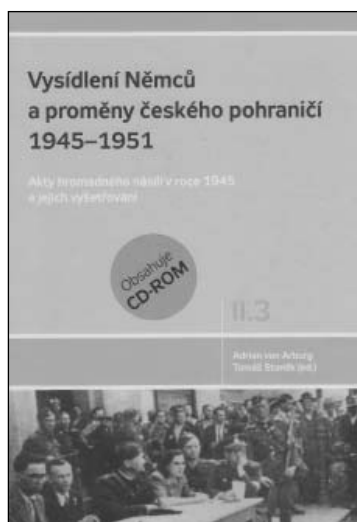
49 Blíže srv. HAHN, E. – HAHN, H. H.: *Die Vertreibung im deutschen Erinnern*, s. 297–347.

šla ruku v ruce s nekritickým přizpůsobením jejich rétorice. Všeobecně akceptované idiomy se rychle osamostatnily v kánon frází vyjadřovaných ve všech politických prostředích, jen lehce odlišnými formami a s různou mírou emocionality, a zastíňujících realitu vrstvami neprůzračného verbálního marastu. Připomínky tradičních hodnot právního řádu v něm zaznívaly jako doznívající lkaní své době odcizených staromilců. Nové fráze zakrývaly reálné problémy spekulativními vizemi budoucnosti a omezovaly hledání jejich praktických řešení na volání po lepších, poctivějších, kvalifikovanějších a obětavějších lidech místo analytického přístupu ke strukturálním otázkám společenského a politického dění. Tento rétorický kánon otupoval hlasy všech, kteří si problémů všímali a snažili se o jejich řešení.

Dnes odpudivě působící výroky četných tehdejších veřejných činitelů sice nelze zaměňovat s příčinami poměrů v poválečném Československu či vnímat je jako výraz jakési kolektivní duše českého národa. Jejich studium je však důležité vzhledem k podobnostem a rozdílům mezi veřejnou rétorikou tehdejší české společnosti na jedné straně a jazykovými prostředky výše představených publikací protiodsunové agitace Wenzela Jaksche na straně druhé. Oboustranně sdílená záliba v metaforickém vyjadřování v čele s odkazy na Mnichov, Lidice či na praktiky nacistického režimu jako na oblíbené příklady a malý zájem o empiricky podložené informace jsou již dnes patrné. Na plánovaný šestý díl edice věnovaný tisku z let 1945 až 1951 musíme čekat s o to větší netrpělivostí, že se stopy tehdejší rétoriky projevují dodnes i v češtině podobně jako v německém prostředí. Proto bývá v debatách o poválečném Československu dodnes častěji řeč o Mnichovu a Lidicích než o tom, co se v zemi fakticky odehrávalo a jak nám to osvětlují již uveřejněné svazky edice.

Nově zpřístupněné dokumenty nás vedou k novému obrazu poválečného Československa. Československá vláda převzala na konci války kontrolu nad územím rozbitého státu, aniž by měla k dispozici běžné orgány státní a veřejné správy, a proto nenesla zodpovědnost za poměry, ve kterých se německé obyvatelstvo ocitlo. Hlavní příčinou jeho problémů bylo v prvních poválečných měsících správní vakuum a chaos zanechaný nacistickým režimem. V české veřejnosti všeobecně akceptovaný vládní projekt retribucí, majetkových konfiskací a vysídlení zkomplikoval dané problémy obnovy státního pořádku a tehdy běžná rétorika veřejného diskurzu ztěžovala jejich řešení. Násilnosti takzvaných excesů a nehumánní zacházení s takzvaným státně nespolehlivým obyvatelstvem vcelku nikdo neschvaloval, spíše se naopak stávaly v rozmanitých formách předmětem kritiky, a to nejen v zahraničí, nýbrž i v české společnosti, a v relativně krátkém období byly odstraněny. Dodnes užívané tvrzení Wenzela Jaksche z roku 1945, že se Československo podobalo nacistickému režimu, se ukazuje na stránkách edice *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí* nejen jako nepřiměřené, ale i nepravdivé.

Nová edice však stojí v cestě i jakýmkoli pokusům o bagatelizování poválečných problémů a nehumánnosti i nerozumnosti přesídlovacího projektu. Kdo ještě pochybuje o Jakschově tvrzení, že se Němci tehdy stávali v Československu obětí nehumánního zacházení a těžkých zločinů, zde nalezne daleko více důkazů, zachovaných v českých archivech, než nabízel Jaksch, a navíc i osvětlení příčin, proč k tomu docházelo. Po zpřístupnění nových dokumentů již nelze seriózně vznášet kolektivní obžaloby českého národa. Místo toho je záhodno věnovat další badatelskou pozornost různorodosti českých reakcí na tehdejší problémy Němců, nemoudré veřejné rétorice a rozborům otázek, co a jak kdo činil a nečinil vzhledem k obnově pořádku. Ohledně dnes módních debat o takzvaném vyrovnávání s minulostí ve smyslu kolektivistických obviňování a omluv národů se na stránkách edice dozvídáme, že za obtížné podmínky v poválečném Československu Češi nebyli zodpovědní, za provedení přesídlovacího projektu byli spoluodpovědní a že zodpovědnost za spáchané zločiny lze hledat pouze u jejich pachatelů, zatímco československé vládě se již během několika měsíců podařilo zajistit veřejný pořádek. S nacismem nemají poměry v poválečném Československu nic společného, protože nacistická vláda v Německu rozbila svévolně demokratickou výmarskou, rakouskou a československou republiku, rozpoutala expanzionistickou válku a zničila veškerý státní pořádek, zejména ve východní části Evropy, kde se navíc dopustila historicky ojedinělých zločinů, nesrovnatelných se zločiny, k nimž došlo v prvních poválečných měsících v Československu.

Běh za poznáním přes překážky

Edice pramenů *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí* dovoluje nahlédnout do poválečného Československa každému, kdo si chce vytvořit vlastní obraz. Za posledních dvacet let nám historický výzkum mnohé objasnil, nová edice ale nabízí i znalcům dosavadní literatury zcela nový a daleko komplexnější náhled na tuto kapitolu českých dějin, a proto i napínavé čtení. O to překvapivější je relativně skromné echo na její první tři svazky. Vesměs se jim dostalo pochvalných ocenění jako dílu velkého historického významu, ale o nových poznatcích se zatím nemluví. Ještě více udivuje sdělení na webové stránce edice, že „po vydání třetího svazku Edice VNPČP v roce 2011 je další pokračování projektu vážně ohroženo“, neboť se mu „nedostává dostatečné finanční podpory a náročné práce na něm tak již několik let probíhají pouze na základě soukromého financování a ‘dobrovolné’ spolupráce editorů a dalších osob“.⁵⁰

V úvodu svého díla děkují editoři za podporu desítkám archivářek, archivářů a pracovníků muzeí, ale i četným historikům z ciziny (mimo jiné Hansu Lembergoví, Włodzimierzovi Borodziejovi, Arnoldu Suppanovi, Eduardu Mühlemu nebo Detlefu Brandesovi) vedle dlouhé řady českých kolegů. Dále se zmiňují o podpoře Franze Olberta, dlouholetého generálního tajemníka sudetoněmeckého katolického sdružení Ackermann-Gemeinde v Mnichově, Ústavu pro dějiny a kulturu Němců ve východní

50 Pokračování Edice VNPČP není zajištěno. In: Edice VNPČP [online]. [Cit. 2014-11-24.] Dostupné z: <http://www.vnpcp.cz>.

Evropě na Univerzitě Heinricha Heineho v Düsseldorfu a Historického ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. V tajemně formulované poznámce se dále dozvídáme následující: „V letech 2007–2009 se do projektu zapojili dva jiní institucionální partneři. Dvě nadace v Německu a České republice, které naši práci podporovaly v letech 2004–2009, resp. 2004–2005, mj. udělením stipendií některým editorům, si na tomto místě nepřejí být uváděny. Cítíme ovšem morální potřebu vyslovit zde těmto subjektům své upřímné poděkování.“ Kromě toho je tu zmíněna i podpora Slezského zemského muzea v Opavě či nakladatelství docenta MUDr. Zdeňka Susy, CSc. ve Středolukách „za výbornou spolupráci při konečné přípravě a publikaci rukopisů“.⁵¹ Celá řada institucí a osobností, které projekt podpořily, je dlouhá, ale již na první pohled je zřejmé, že se v ní neobjevují některé instituce, jež bychom zde mohli očekávat.

Potíže popsal Adrian von Arburg v roce 2011 v interview časopisu *Dějiny a současnost*; stěžoval si na „vědeckou politiku a zaběhané oficiální struktury“ a konstatoval: „Naše zkušenosti s nimi byly příliš špatné, v našem případě bohužel selhaly“, a proto „jsme začali celý projekt – včetně nákladů na sazbu, grafiku, tisk a různé licence – financovat přechodně z úplně vlastních zdrojů, rovněž za pomoci našich rodin. Ta investice vyšla nakonec na zhruba pětadvacet tisíc eur.“⁵² Kromě toho se můžeme na internetu seznámit s dokumentovaným sporem mezi spolupracovníky projektu *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí* a mnichovským ústavem pro česká studia Collegium Carolinum z let 2009 až 2012,⁵³ ze kterého lze nabýt dojmu, že v cestě k dokončení přinejmenším původně plánované německé verze edice stojí dnes hlavní bohemistická instituce v Německu. O to politováníhodnější je očividně nevelký zájem o tento projekt ze strany české obce historiků, jako by nešlo o závažné informace z dějin poválečného Československa. O příčinách může veřejnost zatím jen spekulovat. Možná že jde o následek záliby naší doby v spektakulárních sloganech na účet solidních informací, možná že o zaměňování sporů o výklad minulosti s politicky motivovanými přemi o národní identitu, jejichž protagonisté se nikdy moc nezajímají o hledání empirických historických faktů. Každopádně se lze těžko ubránit dojmu, že se v lhostejnosti českých elit vůči snahám o vzdělávání národa od dob osvícenských vlastenců moc nezměnilo. Výhled, že by dokončení tohoto projektu nemělo být ze všech sil a všemi potřebnými prostředky podpořeno, je však příliš smutný na to, abychom se oddali rezignaci a nepoložili si starou známou otázku: Co dělat?

51 Poděkování. In: *VNPČP*, sv. I, s. 309.

52 COUFALOVÁ, I.: „Je to širší příběh...“, s. 25 (viz pozn. 44); dále viz SCHULZE WESSEL, Martin: Ad rozhovor s Adrianem von Arburg. In: *Dějiny a současnost*, roč. 34, č. 5 (2012), s. 7; ARBURG, Adrian von: Dichtung und Wahrheit aneb Deset bodů o autorském právu a etické praxi. In: *Dějiny a současnost* [online], roč. 34, č. 6 (2012). [Cit. 2014-11-24]. Dostupné z: <http://dejinyasoucasnost.cz/archiv/2012/6/dichtung-und-wahrheit>.

53 Souhrnně o sporech vydavatelů a autorů edice VNPČP s Collegiem Carolinem srv. Korespondence s Martinem Schulzem Wesselem. In: Edice VNPČP [online] [Cit. 2014-11-24.] Dostupné z: <http://www.vnppcz.cz/Pages/DaS/DaS>.

Recenze

Když dva dělají totéž

Dvě encyklopedie života v socialistickém Československu

Jakub Rákosník

KNAPÍK, Jiří – FRANC, Martin a kol.: *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967*, sv. 1: A–O; sv. 2: P–Ž. Praha, Academia 2011, 645 + 657 stran, ISBN 978-80-200-2019-2;

PRŮŠA, Jiří: *Abeceda reálného socialismu*. Praha, Avia Consultans 2011, 678 stran, ISBN 978-80-260-0686-2.

Téměř současně se na knižním trhu před třemi lety objevily dvě publikace obdobného obsahu, avšak diametrálně odlišného žánru. Obě jsou encyklopediemi dobových klíčových pojmů vztahujících se k dějinám každodennosti českých zemí v éře lidové demokracie, respektive socialismu. Průšova *Abeceda reálného socialismu* si neklade za cíl být reprezentativním slovníkem použitelným pro vědeckou práci. Shromáždění více než dvou tisíc pojmů na stránkách této knihy má spíše funkci osvětovou; chce laickému čtenáři přiblížit kontrast soudobých poměrů s tehdejšími, aby měl možnost „zaradovat se z toho, že i přes veškeré problémy nedokonalé demokracie máme dnes všichni volbu a můžeme o svém životě rozhodovat bez podávání žádostí a doprošování se o jejich kladné vyřízení“, jak se konstatuje v úvodu (s. 3). Autor prostřednictvím *Abecedy* chce především čtenáři, který již ono období nezažil či se mu vytrácí z paměti, umožnit „pochopit tehdejší politické vtipy i pocítit bezútěšnost doby“ (tamtéž). Právě vtipy zde zaujímají důležité místo. Krátké komentáře

hesel jsou jimi často prokládány, třebaže bez jakéhokoli systému. Obdobně se tu zachází i s přímými citáty z pramenů, u nichž zásadně není uveden informační zdroj. Nesystematicky jsou poskládána hesla věcná, osobní i dobová úsloví politické agitace. Stručné komentáře sledují spíše cíl pobavit než být věcnou analýzou pojmů a jejich vývoje. Nemůžeme však požadovat od knihy splnění úkolů, které si autor nepředsevzal. Funkcí *Abecedy reálného socialismu* je populární osvěta, kdy se čtenáři zábavnou formou předkládá soubor v různé míře přesných a s různou mírou preciznosti komentovaných informací z příslušného období českých dějin.

Naopak Francův a Knapíkův *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967* má cíle zřetelně odlišné. Editoři a hlavní autoři v jedné osobě shromáždili kolem sebe na čtyři desítky spolupracovníků z řad historiků i studentů historie a vydali reprezentativní slovník k dějinám každodennosti, založený na solidní metodologické průpravě. Lze souhlasit s jejich konstatováním z úvodu knihy na adresu všech dosavadních domácích i zahraničních encyklopedií podobného typu (což platí i pro Průšovu *Abecedu*, kterou z pochopitelných časových důvodů ještě nezmiňují), že se často „nadměrně zaměřují na nejrůznější kuriozity a extrémní příklady deformací daných politickými a ideologickými představami“ (sv. 1, s. 11). Ačkoli pojem „deformace“ patří k tradičním pojmům používaným v historiografii socialistické diktatury v Československu, domnívám se, že z důvodů metodologických je nutná značná obezřetnost k němu: ke cti editorů i autorů hesel naštěstí nelze říci, že jej v textu nadužívají. Tento pojem měl svou funkci v kritickém diskurzu padesátých a šedesátých let, kdy se stoupenci jiné podoby socialismu vymezovali vůči jeho bolševické, či přesněji stalinistické verzi, kterou běžně označovali za „deformaci“. Těžko jej však lze akceptovat v dnešních historiografických textech. Pojem „deformace“ totiž nutně vyvolává představu, že tedy existuje nějaká správná, nedeformovaná podoba daného fenoménu; a je zcela lhostejné, jestli jde o socialismus, konzum nebo populární kulturu. Používá-li dnes historik tento pojem (a může tak činit zcela intuitivně), zbytečně tím vkládá do výkladu své implicitní normativní představy, které jsou ve vědecké práci zavádějící a nemají tam co dělat, nejsou-li alespoň deklarovány explicitně.

Průvodce obsahuje téměř dva a půl tisíce hesel, jež byla vybírána podle následující logiky. První okruh představují hesla věnovaná kulturním a osvětovým akcím, sjezdům a specifické terminologii komunistické organizace. Druhý okruh zahrnuje záležitosti životního stylu, zábavy, sportu a volného času.¹ Třetí okruh tvoří dnes již často těžko srozumitelné ideologické pojmy spojené s rozličnými propagandistickými akcemi. Začtvrté se autoři zaměřili na hesla věnovaná kulturním institucím. Pátý okruh, jakkoli obsahově velmi selektivní, se věnuje pojmům z oblasti legislativy a programovým dokumentům oficiální povahy. Zašesté v *Průvodci* nalezneme medailony dobových, i méně známých časopisů ovlivňujících kulturní dění

---

1 Oba hlavní autoři mezitím svůj výzkum dobových reálií životního stylu již v roce 2013 doplnili reprezentativní monografií, k níž *Průvodce* poskytl nezbytný terminologický základ (viz FRANC, Martin – KNAPÍK, Jiří: *Volný čas v českých zemích 1957–1967*. Praha, Academia 2013).

a životní styl. Poslední skupina sestává z odkazových hesel, jež jsou pro orientaci v encyklopedii jistě přínosné, a z dobových zkratek. *Průvodce* obsahuje i nezbytný seznam hesel a jmenný rejstřík. Za poněkud nadbytečné a nesystematické považují zařazení některých příloh, obsahujících například přehledy členů československých vlád a podobně.

Autoři *Průvodce* programově rezignovali na zpracování dobového slangu, profesních slovníků (například bezpečnostních orgánů) či argotu. Průšova *Abeceda*, jakkoli naprosto nesystematicky, rozličné pojmy tohoto ražení naopak obsahuje. Je celkem pochopitelné, že úroveň zpracování jednotlivých hesel v *Průvodci* je značně nevyrovnaná. Vyplyvá to především ze skutečnosti, že k řadě, ba dovolím si tvrdit, že k drtivé většině, zde vykládaných pojmů zatím chybí dostatečná sekundární literatura, o kterou by se autoři hesel mohli opřít. Doslvěčují to i důkladné seznamy pramenů a literatury, jimiž je opatřeno každé zařazené heslo. Jen mi v tomto směru není jasné, proč editoři důsledně vedle historiografických textů zahrnují i dobové tištěné prameny do položky „Literatura“, zatímco v „Pramenech“ uvádějí jen zdroje archivní povahy, tedy nepublikované. Zatímco Průšova *Abeceda* se zjevně v nemalé míře zakládá na individuálních vzpomínkách, autoři *Průvodce* se programově zaměřili na studium písemných pramenů a víceméně zcela rezignovali na uvedené zdroje.

Je pravda, že recenzent by se měl zaměřovat spíše na to, co v knize je, než na to, co tam není. Z uvedeného pravidla si však dovolím učinit jednu výjimku. Ačkoli Jiří Knapík s Martinem Francem – můžeme-li usuzovat z jejich kvalifikovaného úvodu – a patrně i další autoři hesel berou v úvahu nejen analogická díla zahraniční odborné literatury, nýbrž i dobový zahraniční (ve smyslu západním) konzum, rezignují na bližší konfrontaci socialistické a tržní hospodářské soustavy, a to i v případech, kde si téma o srovnání vysloveně říká a není těžké příslušné údaje dohledat. Například Francovo jinak velmi pěkné heslo „chladnička“ obsahuje údaj, že na počátku šedesátých let mělo v Československu chladničku čtrnáct procent domácností. Dokud ale není tento údaj doprovázen příslušnou komparací, kterou navíc není těžké z literatury vytvořit, má jen velmi omezenou vypovídací hodnotu.

Sdílenou badatelskou perspektivu hlavních autorů a editorů *Průvodce* na období mezi komunistickým převratem a pražským jarem zachycuje více než čtyřicetistránková úvodní studie, která je rozdělena do tří částí. První se věnuje obecné charakteristice celého období, druhá organizačním strukturám řízení kulturního a společenského života v rovině deskriptivně pojatých dějin institucionálního vývoje správy a třetí (z hlediska publikace nejzásadnější) pojmu „socialistický životní styl“. Knapík s Francem v úvodní studii nezakrývají své „do značné míry intuitivní vymezení pojmu životní styl“ (sv. 1, s. 55). Na jejich obranu lze říci, že ačkoli dobová československá sociální věda obsahuje desítky titulů (včetně knižních) k tématu „socialistického životního způsobu“, jejich drtivá většina pochází až z doby „normalizace“, která zůstává programově mimo pozornost publikace. Důkladnější využití těchto informačních zdrojů by však přece jen umožnilo vytvořit daleko plastičtější obraz dobového expertního diskurzu, který se v uvedené kapitole redukuje na jednoduchou a několikrát v textu zopakovanou dualitu mezi koncepcí konzumního

socialismu (Radoslav Selucký) a technokraticky orientované racionalizace životního způsobu (Radovan Richta).

Celková charakteristika sledovaného období se nese ve znamení obvyklého rozkouskování do krátkých vývojových fází (zhruba tří- až čtyřletých), jak je běžné v politických dějinách. Takový přístup je jistě zcela legitimní. Nabízí se však otázka, zda v oblasti kulturních a sociálních dějin je zároveň také nejužitečnější. Nebylo by naopak zajímavější vytvořit originálnější historický narativ, který by zdůrazňoval spíše dlouhodobé vývojové tendence (běžně označované jako „dlouhé vlny“ v důsledku nepřesného přebírání Braudelovy terminologie)? Stěží lze predikovat, jaký výsledek by takové úsilí přineslo, ale jistě by vznikl alespoň kvalifikovaný pokus vyprostit kulturní a sociální historiografii ze zajetí politické periodizace, jež je primárně určována turbulencemi frakčních bojů uvnitř komunistické strany a státního aparátu, změnami v mezinárodních vztazích a podobně.

Zatímco *Abeceda reálného socialismu* je spíše záležitostí pro volné chvíle kultivované zábavy, *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967* můžeme považovat za jednu z nejdůležitějších odborných publikací zaměřených na nejnovější dějiny českých zemí a také za užitečnou pomůcku, bez níž se historik tohoto období neobejde. Je jen škoda, že se nepodařilo získat podporu v podobě grantového projektu pro pokračování této zdařilé encyklopedie. Doufejme, že tento nedostatek finančních prostředků je jen dočasný a že časem budou moci editoři či jejich nástupci s novým autorským kolektivem na tento velmi slibný počátek navázat dalšími svazky.

Recenze

Česká společnost a volný čas mezi stalinismem a pražským jarem

Zdeněk Nebřenský

FRANC, Martin – KNAPÍK, Jiří: *Volný čas v českých zemích, 1957–1967*. Praha, Academia 2013, 573 strany, ISBN 978-80-200-2229-5.

Osvědčený autorský tandem Jiří Knapík a Martin Franc opět spojil své síly a po metodicky inovativním a ceněném průvodci kulturním děním a životním stylem v českých zemích v prvním dvacetiletí komunistické vlády¹ předložil další výsledky jednoho ze svých společných výzkumů: obsáhlou monografii o volném čase v Československu v padesátých a šedesátých letech. Také v této publikaci uplatnili oba historici (které není třeba blíže představovat) svůj nezaměnitelný přístup k historické látce, který jim přinesl úspěchy již v minulosti. V recenzované práci tak nalezneme zasvěcený popis fungování politicko-společenských organizací a analýzu komunistické kulturní politiky, kterou se v kontextu systémových změn po únorovém převratu v roce 1948

---

1 KNAPÍK, Jiří – FRANC, Martin a kol.: *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967*, sv. 1: A–O; sv. 2: P–Ž. Praha, Academia 2011.

zabývá Jiří Knapík.² Pozornost věnovaná v knize interakcím mezi odborníky, expertním věděním a společností prozrazuje zase badatelský rukopis Martina France.³

Narozdíl od zahraniční recenzentky se nedomnívám, že by publikace Martina France a Jiřího Knapíka *Volný čas v českých zemích, 1957–1967* postrádala metodologický rámec,⁴ i když je třeba říci, že koncept modernizace, ke kterému se autoři v úvodu knihy přihlásili, není nijak explicitně reflektován. Podle autorů byl fenomén volného času, který zásadním způsobem ovlivnil českou společnost ve druhé polovině padesátých a v průběhu šedesátých let minulého století, výsledkem dvou modernizačních trendů. Prvním bylo modernizační úsilí komunistického vedení, které v návaznosti na chruščovovské optimistické vize o dovršení kulturní revoluce a přechodu ke komunismu rozhodlo o postupném zkracování pracovní doby (s. 75–80). Autoři tento proces detailně popisují, bohužel ale nezmiňují, z jakých důvodů k němu československá vláda přistoupila. Martin Franc a Jiří Knapík skvěle charakterizovali dobový politický, ideologický, ekonomický, společenský a kulturní kontext počínajících diskusí o volném čase (s. 115–126), není však zcela jasné, jaká byla jeho souvislost s agendou zkracování pracovní doby a rozšiřování volného času. Obecnou odpověď na tuto důležitou otázku nabízí právě zmiňovaný modernizační koncept, na jehož základě lze volný čas připsat snaze stranického vedení vybudovat moderní postindustriální společnost, která by občanům kromě základních sociálních práv poskytla také volný čas pro jejich seberealizaci, vzdělávání a osobní rozvoj.

Podle Martina France a Jiřího Knapíka však nezávisel volný čas pouze na modernizačních aktivitách československého politického vedení, které se inspirovalo sovětskými vzory, nýbrž (zadruhé) odpovídal také „obecnějším (modernizačním – pozn. ZN) trendům našeho civilizačního okruhu“ (s. 9). Jinými slovy autoři tvrdí, že navzdory geopolitické příslušnosti k sovětskému bloku nepřestala být česká společnost součástí evropské (euroatlantické) civilizace a společenskou popotávku po volném čase podnítilo po roce 1956 mimo jiné opětovné navazování kontaktů s „vyspělými západními státy“ (s. 52 a 109). Autoři tak naznačují, že volný čas, respektive různé formy jeho trávení, se v české společnosti v padesátých a šedesátých letech prosazoval nezávisle a často i v rozporu s mocensko-politickými záměry stranických funkcionářů. Toto tvrzení má klíčový význam pro interpretaci

2 Knapík, Jiří: *Únor a kultura: Sovětizace české kultury 1948–1950*. Praha, Libri 2004; Týž: *V zajetí moci: Kulturní politika, její systém a aktéři 1948–1956*. Praha, Libri 2006; Týž: *Kdo byl kdo v naší kulturní politice 1948–1953: Biografický slovník stranických a svazových funkcionářů, státní administrativy, divadelních a filmových pracovníků, redaktorů...* Praha, Libri 2002.

3 Franc, Martin: *Řasy, nebo knedlíky? Názory československých odborníků na stravu v 50. a 60. letech 20. století*. Praha, Výzkumné centrum pro dějiny vědy – Scriptorium 2003. Týž: *Ivan Málek a vědní politika 1952–1989 aneb Jediný opravdový komunista?* Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR 2010, v.v.i.

4 JUSTINO, Cathleen: [Recenze bez názvu.] In: H/SOZ/KULT [online], July 16, 2014 [cit. 2014-12-26]. Dostupné z: <http://www.hsozkult.de/hfn/publicationreview/id/rezbuecher-22939?title=m-franc-u-a-volny-cas-v-ceskych-zemich-1957-1967&recno=1&q=Knap%C3%ADk&sort=newestPublished&fq=&total=3>.

komunistické diktatury v Československu a zasloužilo by si mnohem větší pozornost, než jaká je mu v práci věnována.

Tvrzení, že volný čas „vykrytalizoval“ v české společnosti na konci padesátých let jako výsledek střetávání dvou „modernizačních proudů“ – totiž shora vynucované, na sovětských vzorech založené vize socialistické moderny a dlouhodobě zdola působící (středoevropské modernizace, která „podporovala další odcizování občanů a politického vedení státu“ (s. 9) – vyvolává představu, že komunistická diktatura a její vrcholní představitelé byli československým občanům vnuceni zvnějšku (například Stalinem a hrozbou vojenské intervence). Binární představa stavící „sovětizované“ představitele režimu do protikladu k „civilizované“ společnosti zbavuje většinu obyvatel a obyvatelek jejich podílu na každodenním prosazování a udržování komunistického panství. Historičtí aktéři se stávají apolitickými rekreanty, chataři a chalupáři, turisty, sběrateli, kutily nebo modeláři, kteří sledují své individuální zájmy a osobní preference bez ohledu na stranickou politiku kulturního trávení volného času. Nicméně historické výzkumy socialistické každodennosti a mocenské praxe komunistů, sociálních „kořenů“ reformního hnutí, pracovních konfliktů v československém průmyslu nebo takzvané národní očisty a postojů vůči menšinám v pohraničí ukázaly, že se stranické vedení nepohybovalo ve společenském vakuu. Naopak, stranická politika se často snažila vyjít vstříc očekávání a požadavkům většinové společnosti.⁵

Tvrzení o „odcizování“ občanů a politického vedení by bylo akceptovatelné, pokud by nebylo v rozporu s bohatým empirickým materiálem, se kterým Martin Franc a Jiří Knapík v jednotlivých kapitolách čtenáře a čtenářky zevrubně seznamují. Výsledky zkoumání takzvaných struktur volného času a volnočasových aktivit, jimiž se autoři zabývají ve třetí, čtvrté a páté kapitole, ukázaly, že k ideologizaci volného času nepřispívalo pouze politické vedení, nýbrž se na ní prostřednictvím politicko-společenských organizací a kulturně-osvětových institucí podílelo mnoho reprezentantů „společnosti“, jako byli například odboroví funkcionáři, osvětáři, kulturněvýchovní a výzkumní pracovníci, veřejní činovníci i místní dobrovolníci. Autoři dokumentují, že snaha vládnoucí moci aktivně ovlivňovat „privátní sféru“ nacházela mezi občany překvapivě širokou odezvu a spíše než k „odcizování“ přispívala k upevnění společenského konsenzu. Na příkladě rekreací Revolučního odborového hnutí (s. 339–341), poznávacích a turistických zájezdů (s. 342–347) nebo modelářství (s. 459–476) autoři doložili, že ideologizace různých forem trávení volného času nebyla naoktrojovaným procesem. Spíše byla výsledkem aktivního jednání regionálních a lokálních činovníků, kteří se snažili prosadit principy „socialistického životního stylu“ v praxi. Ve své práci se odpovědní pracovníci i příslušní

5 Viz LINDENBERGER, Thomas (ed.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur: Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln/R., Böhlau, 1999, s. 20–22; TÝŽ: *Volkspolizei: Herrschaftspraxis und öffentliche Ordnung im SED-Staat 1952–1968*. Köln/R., Böhlau 2003, s. 15–17; KAPLÁN, Karel: *Kořeny československé reformy 1968*. Brno, Doplněk 2002, s. 50–85; HEUMOS, Peter: *„Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví!“ Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2006; SPURNÝ, Matěj: *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí*. Praha, Antikomplex 2011.

instruktoři sice zaštiřovali ideologickými postuláty, současně ale zohledňovali praktické možnosti a místní podmínky, včetně nároků a zájmů mladých lidí.

Problém „odcizování“ občanů a politického vedení je v předkládané publikaci klíčový i z toho důvodu, že z něho vychází další z hlavních tezí, která zdůrazňuje dohlížitelství a výchovný charakter poststalinského socialismu. Podle autorů „vládnoucí režim od roku 1956 velmi pečlivě sledoval změny spojené s postupným zkracováním pracovní doby a ... využití stávajícího i nově vznikajícího volného času u různých skupin obyvatelstva“ (s. 10). Nicméně toto tvrzení, formulované v úvodu, platí pouze pro část druhé kapitoly, ve které autoři představili výsledky dobových průzkumů volného času (s. 84–103), a dále pro třetí kapitolu, která seznamuje čtenáře a čtenářky s institucemi a praktikami reglementujícími volný čas československých občanů (aparát Ústředního výboru KSČ, ministerstvo školství a kultury, ministerstvo informací, odbory, Československý svaz mládeže, Československý svaz žen, Společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí, Socialistická akademie, Československý svaz tělovýchovy, Svaz pro spolupráci s armádou, rozhlas, televize, oficiální časopisy a podobně). Na jedné straně autoři tvrdí, že od poloviny padesátých let kulturně-osvětová zařízení, umělecké svazy a masové organizace přestávaly plnit „kulturně-politickou či ideologickou a mobilizující funkci“ a „pod vlivem liberalizace“ přispívaly k prohlubování a naplňování svěbytných kulturních, vzdělávacích, volnočasových či zábavních aktivit (s. 134). Na druhé straně považují kulturní a osvětové instituce ve druhé polovině šedesátých let stále ještě za „převodové páky“ stranického aparátu a státních orgánů. Nerad bych autory chytil školo-metsky za slovo, ale na základě encyklopedických hesel o politicko-společenských strukturách ovládajících volný čas (s. 136–191) není zcela jasné, zda se „usnesení ÚV KSČ proměňovala v jakési ritualizované proklamace, opakující v různých obměnách ideologické a propagandistické fráze, které již postrádaly jakýkoli mobilizující náboj snad i pro samotné stranické pracovníky“ (s. 136), nebo zda mocenské orgány dohlížely do konce sledovaného období na způsoby využívání volného času a organizovaly naprostou většinu aktivit spjatých s volným časem (s. 192). Rubem komplexního přístupu, který se snaží neopomenout být jedinou organizací či aktérem, je řada obecných tvrzení na úkor analytičtějšího a argumentačně propracovanějšího výkladu. Na příkladě zdůvodněného výběru jedné z citovaných institucí a detailního rozboru její činnosti by podle mého názoru bylo možné daleko názorněji vysvětlit, jakým způsobem podchycovaly oficiální orgány ve druhé polovině šedesátých let nově se rozvíjející volnočasové aktivity (tramping, autostop), popřípadě uznávaly oprávněnost spontánního a neorganizovaného trávení volného času (s. 211).

Na problém „odcizování“ navazuje i ústřední otázka celé práce, totiž „jakou účinnost a dopad měly (modernizační – pozn. ZN) snahy vládnoucí moci aktivně ovlivňovat život v privátní sféře (socialistických – pozn. ZN) občanů, tedy především v oblasti volnočasových aktivit“ (s. 10)? Narozdíl od třetí kapitoly, ve které bylo důsledně uplatněno strukturální hledisko, nesledují autoři tuto otázku v textu nijak systematicky, nýbrž nabízejí dílčí odpovědi rozesetě porůznu v jednotlivých kapitolách. V první kapitole, věnované volnému času v „budovatelské epoše“, se tak dozvídáme, že snaha komunistického režimu odpoutat venkovské děti od církevních

tradic a zvyků a vytvořit na jejich místě nový typ zábavy byla „úspěšná ovšem jen velmi omezeně“ (s. 45). Ve druhé kapitole, analyzující expertní diskuse o volném čase, autoři konstatovali, že dle šetření Osvětového ústavu z poloviny šedesátých let „mládež stále více preferuje neorganizovanou činnost“ a nemá zájem o kulturní trávení volného času (s. 93 n.). Ve zmiňované třetí kapitole, zabývající se vztahy mezi režimem, společnostmi a jedincem, dospěli autoři k závěru, že „ideologicky podmíněné představy se navzdory ... politické podpoře ... nedařilo příliš naplnit“ (s. 117 a 162), že „koncept kulturního trávení volného času se realitě spíše vzdaloval“ (s. 210), „postupně se legitimita přiznávala i čistě privátním zálibám, které dříve byly vnímány jako nehodné zřetele“ (s. 259), nebo že se „hodnoty a tužby“ mladé generace vzdalovaly „oficiálním představám celkové ‘vědecky řízené’ kultivace socialistické společnosti“ (s. 295 n.).

Jednoznačnou odpověď na ústřední otázku přináší čtvrtá kapitola o „patologii“ volného času dospělých a mládeže, ze které vyplynulo, že v socialistické společnosti se šířily také „nekulturní“ formy trávení volného času, jako byl například hazard, alkoholismus, narkomanie, výtržnictví a chuligánství nebo prostituce (s. 313–331). Není třeba dodávat, že v tomto případě byla účinnost oficiální politiky, snažící se ovlivňovat volnočasové aktivity mužů a žen, velmi nízká. Pátá kapitola pak nastiňuje prostřednictvím několika sond takové formy trávení volného času, jejichž obsah prošel ve druhé polovině padesátých a během šedesátých let významnou transformací (s. 337–511). V této kapitole popsali autoři volnočasové aktivity, které dokázaly oficiální orgány buď účinně kontrolovat (rekreace ROH, cesty do zahraničí, pionýrské tábory, televizní vysílání), respektive institucionálně zastřešovat (autokempy, filumenie, modelářství), nebo které se jejich „ideovému“ působení naopak vymykaly (chataření, autostop, tramping, kutilství).

Poté co jsem se pokusil představit hlavní koncept, teze a otázky, které Martin Franc a Jiří Knapík – s někdy zbytečnými tematickými odbočkami i vedlejšími interpretačními liniemi – sledovali, připojím několik poznámek k metodické rovině recenzované publikace. První z nich se týká problému nedostatečného zdůvodnění zvoleného předmětu zkoumání. V úvodu, ve kterém se většinou badatelé snaží přesvědčit publikum i eventuální mecenáše o tom, že jejich téma je badatelsky relevantní, se autoři omezují na stručné prohlášení, že „naše historiografie tomuto fenoménu (volnému času – pozn. ZN) ještě nevěnovala soustředěnou pozornost“ (s. 10). Narozdíl od empirického materiálu shromážděného v knize, který dokazuje, že volný čas patřil mezi významná témata společenských diskusí i každodenního života v socialistické diktatuře v padesátých a šedesátých letech, nepovažují tento důvod za příliš přesvědčivý. Očekával bych, že autoři uvedou pádnější argumenty, které více objasní význam jejich tříletého výzkumu.

Druhá poznámka směřuje k nekonvenční chronologii vymezené léty 1957 až 1967. Vzhledem k tomu, že historiografie obvykle periodizuje poststalinské období roky 1956 až 1968, je Francem a Knapíkem zvolená „desetiletka“ mírně překvapivá. Autoři měli proto k časovému vymezení napsat v úvodu aspoň pár vět. Nejasnosti jsou o to větší, že v knize se jej nijak striktně nedrží. Kromě toho, že výklad začíná v padesátých letech a na mnoha místech zasahuje až do let sedmdesátých (s. 64,

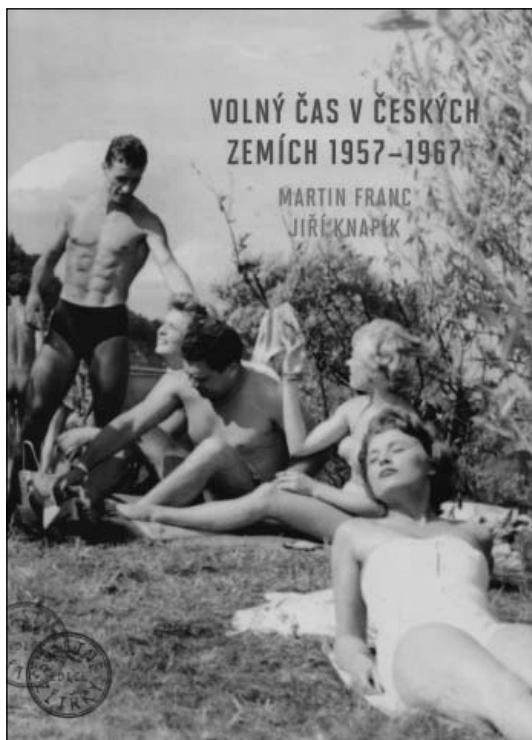
69, 321, 350, 408, 425, 443–449, 469, 507), zmiňují výslovně také přelomový význam roku 1956 (s. 75, 145–147, 161, 167, 175, 178, 219–222, 237 n., 316, 367, 433 n., 512), respektive roku 1968 (s. 77, 144, 167, 177, 183, 426, 442, 512), pro trávení volného času a realizaci volnočasových aktivit.

Třetí poznámka je určena geografickému prostoru „českých zemí“, do kterého autoři výsledky svých výzkumů situovali. V úvodu ani v následujících kapitolách nevysvětlili, jakou má umístění volného času v „českých zemích“ v publikaci funkci, jak volný čas s „českými zeměmi“ souvisel, respektive jakou roli „české země“ pro volný čas hrály. Autoři svou argumentaci k „českým zemím“ explicitně nevztahují, mnohem častěji píší o československé, respektive české společnosti a o volném čase různých sociálních a věkových skupin. Nezkoumají tedy volný čas v „českých zemích“, nýbrž volný čas v české společnosti, popřípadě volný čas československých žen, mládeže, důchodců, průmyslových dělníků, kovorolníků, družstevníků, inteligence atd. Pokud má geografický prostor v jejich argumentaci nějaké místo, jedná se nejčastěji o rozdíly v objemu volného času ve městě a na venkově nebo v závislosti na velikosti a typu sídel (hlavní město, krajská a okresní města, střediskové obce, vesnice a podobně). Kromě několika ilustrativních zmínek (viz obec Droužkovice) se autoři detailně ke geografii „českých zemí“ nevyjadřují ani v páté kapitole, pojednávající o dobových formách trávení volného času, jež byly s prostorem úzce spojeny (cestování, chataření, autokemping, autostop, tramping a podobně).

Vzhledem ke zmíněnému geografickému umístění bych očekával, že autoři upozorní, čím bylo trávení volného času v „českých zemích“ specifické a do jaké míry se lišilo od volnočasových aktivit na Slovensku, zvláště když jsou mezi prameny uvedeny také fondy Slovenského národního archivu v Bratislavě. „České země“ autonomně nevystupují ani v příležitostném srovnání s východoněmeckým, sovětským nebo polským případem, kdy autoři navíc dávají přednost termínu „Československo“. Komparace má většinou nahodilý, popřípadě doplňující charakter v poznámce pod čarou a autoři ji provádějí jak na základě dobových publikací, tak cizojazyčné odborné literatury, ve které se slušně orientují. Je proto škoda, že výsledky ani závěry této literatury ve své knize nekomentují, pouze na ně mechanicky odkazují, místy bez uvedení konkrétní strany (s. 16, 32, 153, 313). Podobným způsobem pracují i s řadou jedinečných archivních pramenů, ze kterých přejímají tvrzení a informace pro svou argumentaci, aniž by upřesnili citace (s. 115–117, 119–123, 129 n., 324).

Přes uvedené kritické připomínky si troufám říci, že kniha Martina France a Jiřího Knapíka *Volný čas v českých zemích, 1957–1967* se nepochybně stane na několik příštích let nejcitovanějším a nejpoužívanějším úvodem do problematiky, ke kterému bude na začátku svého výzkumu pro základní informaci sahat většina historiků a historiček soudobých dějin. Autoři představili s téměř osvícenskou minuciózností nepřeborné množství pozoruhodných archivních dokumentů ze stranických, ministerských, odborových a regionálních archivů; připomněli pozapomenuté diskuse o alternativním modelu socialismu vedené na stránkách osvětových, společenských a kulturních časopisů; upozornili na dynamicky se rozvíjející hnutí řadových občanů a občanek, kteří v interakci s místními představiteli vládnoucí moci prosazovali své představy o trávení volného času. Teprve další historická zkoumání potvrdí, zpřesní

nebo vyvrátí platnost celé řady zobecňujících tvrzení, která v knize formulovali a jež se týkají desítek aspektů každodenního života české a slovenské společnosti v padesátých, šedesátých a sedmdesátých letech dvacátého století.

Recenze

Salonní příručka k dějinám Kominterny

Daniela Kolenovská

McDERMOTT, Kevin – AGNEW, Jeremy: *Kominterna: Dějiny mezinárodního komunismu za Leninovy a Stalinovy éry*. Z angličtiny přeložili Jiří Nedvěd a Vítězslav Sommer. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2011, 327 stran, ISBN 978-80-7422-046-3.

Krátké rozvolnění ruské archivní politiky koncem minulého století umožnilo nahlédnout za dveře Komunistické internacionály, instituce, která pro mnohé meziválečné politiky ztělesňovala nástroj sovětské subverze natolik mocný, že s úlevou přivítali její formální rozpuštění roku 1943. Činnosti, které Kominterny pro sovětský stát vykonávala, nicméně převzala okamžitě sama bolševická strana a k jejich zastavení ani zprůhlednění nedošlo. V devadesátých letech proto možnost zjistit z jejích vlastních dokumentů, jak byla strukturována, jaké rozhodovací mechanismy využívala a o co vlastně usilovala, přivedla do archivu v moskevské Velké Dmitrovce, který schraňuje stranická i kominternovská akta, bezpočet badatelů nejrůznějších národností a názorů. Domácí hledali pravdu o své minulosti a snad i recept na to, jak se vyhnout dalším fatálním selháním, morálním i systémovým. Elitní západní sovětologie toužila rychle verifikovat svou interpretaci studenoválečného protivníka a postupně procítala v nalézání informací o jeho netušených charakteristikách a vnějších spojencích. Zjištěná data často vyvracela dřívější teze historiků a politologů, naopak platnost si podle mnohých uchovaly obecnější úvahy o úloze zla v ruských dějinách. Tato filozofující rovina diskurzu, otevřená již debatou ruských

intelektuálů v 19. století a vztažená k osudu celého lidstva nejpozději symbolistou Dmitrijem Merežkovským ve dvacátých letech minulého století, kterou do naší doby přenesly úvahy sovětských disidentů a také ze západní tradice paternalistického názoru na Východ čerpající část sovětologů, jako by neztratila nic ze své naléhavosti.

Britští historici Kevin McDermott a Jeremy Agnew se do impozantního Ruského státního archivu sociálně-politické historie (dříve Ruské centrum uchování a studia dokumentů soudobých dějin) podívali hned několikrát a pomyslné klíče k jeho fondům jim přitom poskytli ruští historici Fridrich Igorovič Firsov a Alexandr Jurjevič Vatlin. Zatímco profesor Firsov patřil v polovině devadesátých let již dlouho k veteránům kominternovského bádání, kteří vzešli z Ústavu marxismu-leninismu při Ústředním výboru KSSS, energický třicátník Vatlin se do studia dokumentů stranických archivů ponořil teprve v uvolněné atmosféře perestrojky a vedle založení časopisu *The International Newsletter of Historical Studies on Comintern, Communism and Stalinism* měl za sebou teprve první studie o Lvu Trockém, Nikolaji Bucharinovi a monografii popisující úvodní (Bucharinovo) desetiletí Kominterny. Firsov i Vatlin se shodovali, že Kominterny byla tvrdě centralizovanou celosvětovou komunistickou stranou, která se stala instrumentem stalinské zahraniční politiky a svým ideologickým dogmatismem, sektářstvím i soupeřením se socialisty fakticky potlačila světové dělnické hnutí. Oba ruští historici se pokoušeli nalézat dílčí motivy i důsledky taktických obrátů Kominterny, mapovali činnost sovětských bolševiků v ní a usilovali o popsání mechanismu, jímž prosazovali své zájmy a zbavovali se odpůrců.¹

McDermott ani Agnew se pochopitelně jejich znalostem a schopnostem pohybovat se v bezpočtu archivních složek nemohli rovnat. Nebyli členy žádné z mezinárodních komisí historiků studujících v té době sovětské archivy, neznali podrobně ani dějiny hlavních národních sekcí Kominterny a jejich ambice tomu odpovídala: chtěli sepsat stručného průvodce vývojem komunistické centrály. V roce 1996 tak publikovali syntézu dosaženého stavu bádání, která kombinovala západní sovětologii (přesněji její variaci v podání Edwarda H. Carra a Erika Hobsbawma) s vybranou částí tehdejší ruské historiografie a – aniž by se pokoušela o nějaké hlubší závěry – dotýkala se nejdůležitějších známých dokumentů a událostí, uváděla podstatné osobnosti Kominterny a zmiňovala nevyřešené výzkumné otázky.² Přehlednutí jiných projektů, především ve stejné době finalizovaného výzkumu vědeckého týmu Granta Adibekova, který studoval vnitřní strukturu Komunistické internacionály a rozdělení pracovníků, prostředků i pravomocí mezi jednotlivé orgány,³ ovšem zatížilo McDermottovu a Agnewovu práci hned v následujícím roce zřetelným informačním handicapem. Po patnácti letech, v době, kdy již oba autoři dávno pracovali na jiných tématech, vyšla jejich příručka v Nakladatelství Lidové noviny.

1 VATLIN, Alexandr Ju.: *Komintěrn: Pervyje dėsjať let*. Moskva, Rossija molodaja 1993.

2 McDERMOTT, Kevin – AGNEW Jeremy: *The Comintern: a history of international communism from Lenin to Stalin*. London, Palgrave Macmillan 1996.

3 Viz ADIBEKOV, Grant M. (ed.): *Organizacionnaja struktura Komintěrna: 1919–1943*. Moskva, ROSSPEN 1997.

V předmluvě k českému vydání se McDermott a Agnew poněkud neobratně pokusili svých sotva sto sedmdesát stran vlastního textu napřít do boje za příznivější český pohled na komunismus. Vyjádřili v ní názor, že český čtenář, živený podle nich poslední dvě desetiletí antikomunistickou rétorikou, jejich nestrannou publikaci zřejmě nepochopí, a podivně se – s ujištěním, že nic převratného od roku 1996 nebylo zjištěno – odmítli zabývat konkrétními výsledky aktuálnějšího bádání. Spokojili se s připomenutím postmoderního obratu pozornosti západních historiků k mentalitám a rituálům a pak vynechali vše, co mohlo jejich text pozvednout nad úroveň dobrých vysokoškolských skript: spojení Kominterny se sovětskými bezpečnostními složkami nebo její politiku vůči zahraniční antifašistické veřejnosti. Bizarně působí, že nezaznamenali nejen nesčetné práce, které s oporou v archivech jednotlivých národních sekcí Kominterny mezitím popsaly mnohostrannost tématu, ale dokonce ani zásadní dílo jejich někdejšího rádce Firsova.⁴ Nepostřehli ani vzpomínky meziválečných komunistů, které v mezičase dnešku zprostředkovaly oproti dřívějšímu poněkud méně salonní interpretaci bolševické oddanosti revolučnímu boji. V Česku se přitom McDermottova a Agnewova *Kominterny* sešla na knižních pultech se syrovými memoáry Marie Švermové.⁵

Co hůře, McDermott a Agnew zůstali v zajetí velkorysého optimismu doby po skončení studené války a nedokázali se vyrovnat s napříč desetiletími se opakující západní nedůvěrou ke svědectvím vnitřních kritiků sovětského systému. Raději je ignorovali. Jinými slovy, jejich přehledová příručka pomíjí podstatný názorový proud a přinejlepším tvrdí, že k jeho uchopení nemá historická disciplína nástroje. Teorie *longue durée* v metodologickém rejstříku autorů zůstala kdesi vzadu a oba Britové se přiklonili k názoru, že masová spokojenost se „salámovým komunismem“ má konzumnímu dnešku více co říci než lpění okrajových intelektuálních minorit na trvalejších hodnotách a individuálních právech. České diskusi o komunismu tak zastaralá pomůcka málo prospěla. Loňské české vydání *Moskevského procesu* sovětského disidenta Vladimira Bukovského, který mimochodem vyšel anglicky již v roce 1995, tak McDermottovo a Agnewovo tvrzení, že dosáhli obecně a trvale platných závěrů o Kominterně, rozložilo hned v druhé kapitole.⁶ Ukázalo totiž, že pravdy o mezinárodním komunismu existují nejméně dvě.

Co zbylo a co ob stojí? McDermottovy a Agnewovy zhuštěné dějiny centrálního aparátu Kominterny problematizovaly totalitární model a vymezily se proti teologickému výkladu vytvářejícímu přímé spojení vývoje bolševismu od Lenina ke Stalinovi. Převzaly periodizaci, která byla v západní sovětologii v polovině devadesátých let obvyklá, a rozdělily vývoj mezinárodního komunismu podle reakce na strategické krize sovětské zahraniční politiky (1917, 1923, 1928, 1933, 1939). Podobnou periodizaci využívali i Firsov s Vatlinem, když jako hlavní dělítko sledovali

4 FIRSOV, Fridrich I.: *Sekretnyje kody istorii Komintěrna: 1919–1943*. Moskva, AIRP-XXI 2007.

5 ŠVERMOVÁ, Marie: *Vzpomínky*. Praha, Futura 2008; srv. CAMPBELL, William: *Villi the Clown*. London – Boston, Faber & Faber 1981.

6 BUKOVSKIJ, Vladimír: *Moskevský proces*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů – Volvox Globator 2014.

změny kominternovské strategie vůči zahraničním politickým stranám, odborům nebo hnutím, které se pokoušely oslovit dělníky. Snaha zjistit, jak se různé strategie projevovaly o úroveň níž, v životě národních sekcí, přivedla Firsova ke spolupráci na rusko-americké edici dokumentů o minulosti amerických komunistů.⁷

McDermott a Agnew naproti tomu setrvali u optiky moskevského centra mezinárodního komunismu a sledovali, jak podléhalo ruským bolševikům. Vzestup jejich vlivu ve struktuře Kominterny spojili s krachem plánů na světovou revoluci a z pohledu ústředních moskevských orgánů popsali proces podřizování zahraničních komunistů proslulým jedenadvaceti podmínkám pro vstup do Kominterny. Postupovali klasicky, od kongresu ke kongresu, od kampaně proti trockismu k plné stalinizaci Kominterny pod vedením Georgiho Dimitrova. Neopomněli zdůraznit vliv objektivních vnitřních a vnějších faktorů i subjektivních předpokladů hlavních protagonistů a o moc soupeřících křídel komunistických stran. Dotkli se také myšlenek dvou prvních šéfů Kominterny, Alexeje Zinoveje a Nikolaje Bucharina, které detailně prostudoval Vatlin, a soustředili se na vznik vítězného programu.

Stalina britští autoři představili jako taktizujícího radikála, vyvolávajícího zdání umírněnosti s cílem promyšleně formovat vlastní kontakty a šířit názor, že socialismus je třeba dotvořit nejprve v jediném, sovětském státě. Stalin tak podle McDermotta a Agnewa zablokoval možnosti alternativního vývoje (v letech 1923/1924, 1928/1929 a 1934/1935) a dosáhl záměny hlavního cíle komunistů za svůj vlastní: namísto světové revoluci měli sloužit obraně byrokratizované sovětské centrály a řídit se jejím závazným příkladem. Neobešlo se to bez protestů, připouštějí bez větších detailů autoři, nový plán byl přesto prosazen. Kominternu vstoupila do svého třetího období, v němž program ostře namířený proti sociálním demokratům přispěl k nástupu fašistů, a musel být proto zaměněn za vstřícnější politiku jednotné anti-fašistické fronty. Reakci zahraničních komunistů na tuto taktickou proměnu v knize zastihuje snaha autorů vyrovnat se s různými výklady příčin bezbřehého Velkého teroru, který se v druhé polovině třicátých let pochopitelně nevyhnul ani aparátu Kominterny. Přesvědčivost v jejich očích dosáhl Jonathan Haslam vysvětlením, že Velký teror byl Stalinovou záležitostí, a jako takový tedy jeho reakcí na neúspěchy a snahou obnovit plnou kontrolu nad situací.

Se stalinizovanou Kominternou se McDermott a Agnew loučí úvahou nad příčinami a důsledky jejího rozpuštění. Vytvoření Informačního byra komunistických a dělnických stran (Informbyra) po druhé světové válce interpretují jako snahu pokračovat v odkazu leninského modelu a znovu začít pracovat s komunistickými stranami vycvičenými, zdisciplinovanými a loajálními již před válkou. Hesla o demokratickém centralismu, vedoucí úloze strany a diktatuře proletariátu sice podle nich ztrácela v poválečném světě smysl, ale právě trvání na marxisticko-leninských dogmatech umožnilo pomalou modernizaci komunistických stran a zachování jejich jedinečnosti v kontrastu k reformistům.

---

7 KLEHR, Harvey – HAYNES, John Earl – FIRSOV, Fridrih Igorevitch (ed.): *The Secret world of American Communism*. New Haven – London, Yale University Press 1995.

Známou nemocí stručných příruček je generalizace. Ačkoliv se jí McDermottova a Agnewova práce snaží čelit vyjmenováním různých pohledů nebo dekorativním připomenutím příkladů odporujících tezi, k níž se autoři přiklánějí, zůstává vlivem své koncentrace na ústředí Kominterny značně eurocentrická. Oba autoři bohužel získali Firsova jen pro konzultantskou spolupráci a jeho vhléd do zámožské extrémní levice proto jejich kniha nezprostředkovává. S překonáním přetížení Evropou tak přichází knize na pomoc pouze klíčová studie Michaela Weinerja.⁸ Ta na třicítce stran shrnula složité hnutí komunistů v Asii a zdůraznila klíčovou pozici Číny. Weiner také upozornil na souvislost asijského levicového extremismu s koloniální realitou i hnutím za národní osvobození a připomněl, že revoluční potenciál čínských rolníků bolševici zprvu nevnímali a teprve neúspěch programu světové revoluce je přiměl, aby se o ně začali zajímat. Weiner naznačuje, že právě odtud vzešly různé sovětské a čínské politické představy, očekávání od myšlenky komunismu i odlišná dynamika obou národních komunistických hnutí.

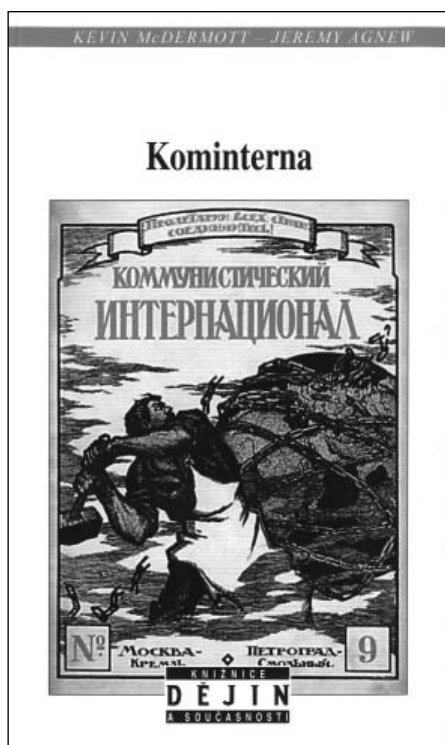
Na Weinerovu studii asijského komunismu navazuje v českém vydání Kominterny specificky česká část – nástin vztahu českého komunismu k Moskvě z pera Vítězslava Sommera.⁹ Zařazen na necelou dvacítku stran místo doslovu tiše vyvrací názor britských kolegů, že k jejich mínění z devadesátých let není co dodat, a pro formulaci svých svižných tezí využívá i zdroje z jednadvacátého století. Jak naznačuje skladba necelé pětadvacítky dokumentů, které knihu bez bližšího vysvětlení uzavírají, byl Sommer také jediným členem autorského kolektivu, který kvůli českému vydání zamířil do archivu. Pouze čtveřice materiálů popisující československou situaci totiž odkazuje na své umístění ve fondech, zbytek je převzat z dokumentů již dávno publikovaných na Západě.

Jestliže se Sommer od ostatních autorů liší svým přístupem k českému vydání knihy, pokud jde o teze, vešel se jeho příspěvek do základních hranic narýsovaných McDermottem a Agnewem. Komunistickou internacionálu i její české partnery popsal jako heterogenní proměnné, v jejichž zájmu bylo z různých důvodů spolupracovat. Připomněl národnostní pestrost dělnického hnutí rakousko-uherské monarchie, a aby vysvětlil dramatický průběh rozkolu československé levice v letech 1918 až 1921, zdůraznil orientaci sociální demokracie na řešení domácích problémů. Formaci české extrémní levice sledoval jako proces osvojování myšlenek sovětského bolševismu částí československých a německých radikálů, kteří odmítli Šmeralovo snažení navazovat na sociálnědemokratickou tradici a vstřícně reagovali na nejrůznější metody, jimiž Kominternu do jejich stranických záležitostí intervenovala. Sommer připomněl také souznění stalinizované Kominterny s vedením KSČ po nástupu Klementa Gottwalda a dodal, že nerovné partnerství mezi Kominternou a její československou sekcí se po roce 1941 proměnilo ve vztah představitelů dvou zemí.

8 Studie „Kominternu ve východní Asii (1919–1939)“ je zařazena jako 5. kapitola knihy (s. 166–197).

9 Doslov: KSČ a Kominternu. Náčrt vývoje nerovného partnerství (s. 225–243).

Širší veřejnost, a zejména studenti humanitních oborů jistě ocenili malý rozsah publikace, respektování institucionálně centralizovaného aparátu v přístupu k meziválečnému levicovému extremismu a ochotu zůstat pouhým nekonfliktním přehledem jeho minulého mezinárodního vývoje. Kdyby se však britští autoři namísto antikomunismu českého čtenáře obávali více erudice svého českého nakladatele a dostupnosti aktuální cizojazyčné odborné literatury, mohla být jejich knížka o *Kominterně* i po patnácti letech zajímavým podnětem v české debatě o komunismu. Mohla nabídnout meziválečný, a v mnohém tedy relativně bezpečný prostor ke komplexnímu uvažování o mezinárodním rozměru minulého i dnešního komunistického hnutí. To se nestalo. V uhlazeném prostředí studoven, daleko od bídy a nekultivovaného zoufalství chudých, které chtěl původní marxismus bránit, a stejně tak daleko od zmaru ne nutně zcela odlišných lidí zdeptaných bolševickým režimem, se ale bude dobře číst, že bezzásadově kličkující bolševismus přispěl k sociálním reformám na Západě. Podobné ustrnutí ve sledování stínohry na jediné stěně, kterou dobře vidíme, ale historické vědě nesluší.

Recenze

Řeční uprchlíci před občanskou válkou ve světě a v Československu

Tři knihy na podobné téma

Dalibor Vácha

DANFORTH, Loring M. – BOESCHOTEN, Riki van: *Children of the Greek Civil War: Refugees and the Politics of Memory*. Chicago – London, University of Chicago Press 2012, 329 stran, ISBN 978-0-226-13598-4;

KRÁLOVÁ, Kateřina – TSIVOS, Konstantinos ad.: *Vyschly nám slzy... Řeční uprchlíci v Československu*. Praha, Dokořán 2012, 331 stran, ISBN 978-80-7363-416-2;

TSIVOS, Konstantinos: *Řecká emigrace v Československu (1948–1968): Od jednoho rozštěpení ke druhému*. Praha, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy – Dokořán 2011, 277 stran, ISBN 978-80-7363-404-9.

V následujícím recenzním článku se soustředím na téma propojující dějiny Řecka a Československa (tedy i České republiky jako nástupnického státu) způsobem, který možná zejména mladší generaci zůstává víceméně utajen a pro starší generace je zase zakryt ideologickým nánosem let minulých. Občanská válka v Řecku, která vypukla vlastně zároveň s končící německo-italskou okupací, byla jedním z krvavých průvodních jevů počátku toho, co nazýváme studenou válkou. Jednalo se o ozbrojené srážky, teroristické akce a posléze brutální bratrovraždou

partyzánskou válku mezi řeckými komunistickými gerilami, podporovanými Sovětským svazem i Jugoslávií (až do sovětsko-jugoslávské roztržky), a řeckou armádou, která hájila poválečný monarchistický režim, opírající se zejména o pomoc Velké Británie. K seznámení s politickými a vojenskými událostmi spojenými s fašistickou okupací a řeckou občanskou válkou vhodně poslouží například sborník *Řecko na křižovatce* nebo kniha *Zápas o Řecko, 1941–1949*, jejíž autor C. M. Woodhouse byl velitelem vojenské mise Spojenců u řeckého partyzánského hnutí za druhé světové války, pozornost si zaslouží i práce Marka Mazowera *Když skončila válka: Obnova rodiny, národa a státu v Řecku v letech 1943–1960*, která se snaží postihnout také dlouhodobější následky válečných událostí a ve svém výkladu zachází až do konce padesátých let.¹ Téma řeckého uprchlického exodu před občanskou válkou, které významně vstoupilo také do poválečných československých dějin, je společným jmenovatelem následující trojice titulů z posledních let: zatímco angloamerická monografie *Děti řecké občanské války: Uprchlíci a politika paměti* sleduje danou problematiku v celé šíři její migrační dimenze, české publikace *Vyschly nám slzy... Řečtí uprchlíci v Československu a Řecká emigrace v Československu (1948–1968): Od jednoho rozštěpení ke druhému* sledují československý proud emigrační vlny z Řecka a jeho zdejší usazení (oba svazky spojuje také osoba Konstantinose Tsivose jako jednoho z autorů).

První recenzovaná publikace je výsledkem několikaletého výzkumu události, která ve své době vyvolala velké kontroverze (včetně interpelací v OSN), nicméně postupem času ve světě téměř zcela upadla v zapomnění. Když na konci devadesátých let právě autoři knihy – profesor kulturní antropologie a epistemologie na Batesově koleji (*Bates College*) v mainském Lewistonu Loring M. Danforth a profesor sociální antropologie a orální historie na Thesalské univerzitě v Soluni Riki van Boeschoten – téma badatelsky znovu v mezinárodním měřítku otevřeli, vzbudili tím značnou pozornost, neboť mnoho očitých svědků a účastníků události, kterou (podle politických sympatií) jedni nazývali „únosem“ a jiní „evakuací“, je stále ještě naživu. Na jaře 1948 řečtí komunističtí partyzáni odvezli z oblastí severního Řecka pod svou kontrolou do států východní Evropy přibližně pětadvacet tisíc dětí ve věku od tří do čtrnácti let.² (Později za nimi následovaly ještě tisíce bojovníků poraženého partyzánského vojska.) Zhruba tři tisíce dětí z tohoto počtu skončily v tehdejším komunistickém Československu a staly se součástí zdejší početné řecké minority. Akce komunistických partyzánů však nebyla ojedinělá, v předchozím roce (1947) totiž řecká vláda rozhodla o evakuaci osmnácti tisíc dětí ze severního

1 Viz IATRIDES, John O. – WRIGLEY, Linda (ed.): *Greece at the Crossroads: The Civil War and its Legacy*. University Park, Pennsylvania State University Press 1995; WOODHOUSE, C. M.: *The Struggle for Greece 1941–1949*. B. M., Ivan R. Dee 2002; MAZOWER, Mark: *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation and State in Greece 1943–1960*. Princeton, Princeton University Press 2000. Dále viz např. CLOSE, David H.: *The Greek Civil War: Origins of Modern Wars*. New York, Routledge 1995.

2 Údaje o tomto počtu se v různých pramenech a pracích liší, autoři se vcelku přiklánějí k uvedenému číslu.

Řecka, aby je uchránila před ničivými následky občanské války, a umístila je v rodinách v jižnějších krajích.

Kniha *Děti řecké občanské války* je rozdělena na tři části. První část „Dějiny“ zpočátku nastiňuje širší kontext. Přibližuje organizace, které se po druhé světové válce zabývaly uprchlickou otázkou a (nebo) se staraly o válečné evakuace dětí v Evropě ve třicátých a čtyřicátých letech minulého století, a dotýká se v té souvislosti stručně občanské války ve Španělsku, holokaustu nebo evakuace finských dětí do Švédska. Podobně úsporným způsobem je načrtnuta historie řecké občanské války, geografie oblasti a demografie severu Řecka v daném období, jakož i způsoby výpovědí o transportovaných dětech ze strany řeckých komunistů a centrální vlády. Vláda využívala nacionalistické a náboženské rétoriky (odkazy na Heroda), oproti tomu komunisté spoléhali na rétoriku humanitární (záchrana dětí před válkou) a sociální. V konečném důsledku obě skupiny proklamovaly stejné cíle: záchranu a dobro dětí (řeckých i makedonských) od severních hranic řeckého království. Evakuace dětí se tak podle autorů mohla stát prostředkem nátlaku na jejich rodiče, ať už ji organizovali komunisté, či řecká vláda (s. 46).

Přínosem práce je rozhodně analýza různorodých pohledů na celou problematiku včetně s nimi spjatého odlišného slovníku, reprezentovaného označením akce za „evakuaci“ nebo za „únos“. Autoři připomínají, že menší počet dětí se do Jugoslávie dostal i neorganizovaně, při útěcích z ničených a bombardovaných vesnic u jugoslávských hranic. Největší otázkou však dodnes zůstává, zda odchod převážně většiny dětí ze severu Řecka byl dobrovolný, anebo zda se jednalo o vynucenou evakuaci. Vyskytly se dokonce kuriózní spekulace, že odsun dětí byl „slovanským spiknutím za účelem zničení řecké rasy“ (s. 58). Zřejmě nejproblematictější částí komunistického diskurzu zůstává skutečnost, že část starších evakuovaných dětí byla posléze rekrutována a posílána zpět domů, už jako vojáci komunistické Demokratické armády.

V další kapitole autoři pojednávají o průběhu evakuace řeckých dětí do států východní Evropy. Tvrdé boje a zhoršující se životní podmínky na severu Řecka přiměly tamní komunistickou stranu vypracovat plány na evakuaci dětí. V rámci první vlny, ohlášené počátkem března 1948, měly v doprovodu učitelky (nebo jiné dospělé ženy) odcestovat 4874 děti ve skupinách po pětadvaceti do Polska, Československa, Rumunska a Jugoslávie. Jejich prvními zastávkami byly Albánie, Jugoslávie a Bulharsko. Vzhledem k počtu dětí a nedostatečnému zásobování to znamenalo humanitární katastrofu, zejména v chudé Albánii. Nejdůležitější částí kapitoly je popis příjezdu řeckých dětí do zemí východního bloku a počátků jejich tamního života. Část nejhůře postižených (nemocných, podvyživených) dětí byla dokonce poslána v Polsku a Rumunsku do lázní. V Československu postupně vzniklo třicet dětských domovů pro uprchlíky z Řecka, což bylo nejvíce ze všech zúčastněných států. Každý den v domově měl pevný řád, v němž hrála roli i politická indoktrinace chovanců. Školní výuka se setkala s nepředvídaným problémem, údajně až šedesát procent dětí totiž bylo negramotných (s. 73), takže bylo nutno nejdříve je naučit číst a psát. K tomu se přidružovala výuka jazyků hostitelských zemí. Žáci posléze

pokračovali ve studiu na místních školách, v některých případech až do ukončení vysoké školy, případně po vyučení nastoupili do zaměstnání.

Třetí kapitolu první části nazvali autoři „Paidopole královny Frederiky“ a předsevzali si v ní popsat situaci z druhé, monarchistické strany, kterou personifikovala řecká královna Frederica. Ta se zhruba od roku 1947 snažila o nápravu humanitární katastrofy v severním Řecku, její kampaň byla efektivní a zároveň efektní směrem k domácímu i zahraničnímu veřejnému mínění a také vzhledem k jejímu mediálnímu obrazu. Zřejmě vrcholem kampaně bylo zakládání takzvaných paidopolí, jakýchsi útulků pro evakuované děti. Celkem jich vyrostlo čtyřiapadesát. Zařízení poskytovala dětem výchovu a vzdělání, zajišťovala jejich stravování, oblékání i zaměstnání. Kniha popisuje každodenní život chovanců a srovnává ho s životem dětí odvezených do zemí východní Evropy. Jednalo se o svérázné „závody“, na jaře 1948 v reakci na komunistickou „evakuaci“ (a v souladu s plánem z předchozího roku) odvezly vládní úřady čtrnáct tisíc dětí ze severu na klidnější a loajálnější jih. Výchova v těchto zařízeních samozřejmě spočívala na antikomunistických a roajalistických základech, vzdělávací proces však rozhodně nesměřoval k vyšším stupňům. Děti se po uklidnění situace měly vracet zpět do svých vesnic, nikoliv vytvářet specifickou skupinu městské společnosti, a tomuto prerogativu byl rozsah vzdělávání jasně přizpůsoben. Autoři poukazují na (pochopitelný) rozdíl mezi tehdejší skutečností, vzpomínkami dětí a idealizovaným obrazem evakuace ze strany královny Frederiky a jejích stoupců podobným způsobem, jako v předchozí kapitole porovnávali realitu s „mediálním“ obrazem záchrany dětí komunistickou Demokratickou armádou.

Druhá část knihy, založená na orální historii, je výstižně nazvaná „Příběhy“ a sestává z výpovědí bývalých „dětí“, které prošly výše naznačenými peripetiemi. První kapitola „Uprchlícké děti ve východní Evropě“ byla rozhodně pro recenzenta tou nejzajímavější částí publikace. Zjevně se zde jedná spíše o reprezentativní výběr z provedených rozhovorů než o komplexní edici všech sesbíraných pramenů. Jedna žena vzpomíná i na pobyt v Československu, konkrétně v Mikulově. Kapitola „Děti z paidopoleí“ se naopak soustředí na skupinu dětí odeslanou roajalisty na výchovu ze severního Řecku na jih země. Ve třetí části knihy s názvem „Etnografie“ se pak autoři pokusili shrnout poznatky z předchozích dvou oddílů s využitím moderních etnografických metod (i když to není příliš přesné označení), s výzbrojí nejnovějších postupů *oral history* i s pomocí metod kolektivních paměťových studií.

Autoři v knize zkušeně doplňují informace získané z administrativních pramenů a sekundární literatury o poznatky čerpané z rozhovorů s bývalými přesídlenými dětmi ze severu Řecku. Poněkud matoucí je umístění „pramenů“ z druhé části uprostřed knihy, neboť rozbíjí kompaktnost textu; pravděpodobně by měly figurovat spíše v přílohách. Kniha je doplněna obrazovým materiálem včetně záběrů z Československa.

Ve stejném roce (2012) v České republice vyšel svazek nazvaný expresivně *Vyschly nám slzy...*, který jako by na dálku souzněl s výše představenou zahraniční publikací. Jeho vydání nepochybně souvisí se znovuobnoveným zájmem o problematiku utečenců, a tak poučenému čtenáři dovoluje srovnání obou přístupů. Česká publikace

je kolektivní monografií, sestávající z tuctu textů v podobě více či méně samostatných kapitol, a podílelo se na ní jedenáct autorek a autorů v čele s dvojicí editorů Kateřinou Královou a Konstantinosem Tsvosem. Je nutno předeslat, že kniha trpí klasickou chorobou takzvaných kolektivních monografií: některé informace se zde mnohokrát opakují, často ve velmi podobném pojetí a výběru slov.

Přesto však platí, že větší paleta náhledů je pro čtenáře zajímavá a přínosná. Kapitoly jsou řazeny v podstatě chronologicky, tak aby poskytly souvislou představu o prožívání a každodennosti Řeků na útěku před občanskou válkou od doby před jejím vypuknutím až do přítomnosti. Sugestivně přitom „inzerují“ svá témata přímo v názvech, jež se vždy skládají ze dvou částí: obvykle expresivního citátu z pramenů a vysvětlujícího podtitulu. Za velmi záslužnou považují hned první kapitolu „Všichni do války! Vše pro vítězství“, která je faktografickým úvodem do problematiky a v níž hlavní autorská dvojice načrtává nejen celkový obraz řecké občanské války, ale také řeckých emigrantů směřujících do tehdejšího Československa. Už v následující kapitole z pera Karin Hofmeisterové (Byl to krásný život, než přišla válka, ta nás všechny poznamenala: Řecko ve vzpomínkách uprchlíků) se objevuje základní úskalí použitého pramenného materiálu: prameny vyprodukované z orálněhistorického výzkumu totiž dokáží být zásadním způsobem zavádějící právě svou výpovědní silou. Slouží ke cti naprosté většiny autorů, že se jim podařilo udržet si v tomto ohledu kritický odstup.

Zajímavým přesahem celé publikace je snaha zúčastněných badatelů nepominout to, co předcházelo příchodu řeckých uprchlíků (zájem se tu soustředí hlavně na dětské uprchlíky) do Československa. Zabývají se tím hned tři kapitoly, kromě druhé i dvě následující v podání Lucie Kadlecové s Markétou Sošťákovou (Kruté doby se pamatují: Život v Řecku za války) a opět Lucie Kadlecové (Těšili jsme se, že unikneme válce: Děťští uprchlíci na trase Řecko–Československo). Řeční uprchlíci (evakuovaní) se tak nezhmotní na československé scéně zcela z nicoty, jejich obtížné trasy z Řecka do středu Evropy jsou ilustrovány v řadě výmluvných příkladů.

Kapitoly Marty Macákové (Z dětského domova zůstali kamarádi na celý život: Dětské domovy řeckých dětí v Československu) a Petra Bally (Přišel předseda, vytahal mě za uši a řekl: „Půjdeš se učit!“: Vzdělání, práce a volný čas Řeků v Československu) nevystupují z chronologického rámce kolektivní monografie a pokoušejí se shrnout převážně každodennost a vnímání příjezdu do Československa očima řeckých „děť“ (pochopitelně s notným časovým odstupem, v němž vznikaly rozhovory). Text Jana Procházky (Já vletěl do vagonu a křičel: „Lidičky, radujte se, tady mluví jako my!“: Makedonská složka řeckých uprchlíků v Československu) se do jisté míry tematicky vymyká zbytku knihy, o to je však zajímavější. Zdá se totiž, že otázka makedonské menšiny v řadách uprchlíků byla dlouho přehlížena, i když rozhodně pro její příslušníky byla důležitá.

Následující dvě kapitoly ve zpracování Terezy Vorlové (My Řekové jsme schizofrenní, naše srdce patří tam, ale naše těla patří sem: My a oni – soužití řeckých uprchlíků s českou společností) a Vladimíra Kadlece (Mně se tedy líbil ten systém předtím, zdál se mi spravedlivější: Řecká emigrace v České republice a její politické názory) analyzují pohledy pamětníků na rozpor mezi jejich fyzickým pobytem ve střední

Evropě, který komplikovala touha po návratu domů, a čekáním na tento návrat. Převážná většina uprchlíků totiž ještě dlouhá léta po „evakuaci“ žila v přesvědčení, že odejde zpět do vlasti, a pobyt v Československu i po desetiletích stále brala jako konečnou přechodnou. Příspěvek Kateřiny Králové (Oni byli takoví fanatici, protože tomu dali srdce: Řecká politika a KKE) patří k faktograficky nejzajímavějším. Jen nemnoho čtenářů totiž asi ví o fungování politické organizace Řeků v exilu a problémech, které ji provázely. Je důležité vysvětlit, že zkratka KKE označuje Komunistickou stranu Řecka (*Kommunistikó Kómma Elládas*).

Kapitola Konstantinose Tsivose (Zůstali jsme jako vykořeněný strom... Emigrace – repatriace – reemigrace) se zamýšlí nad problémem lidí, kteří po „normalizaci“ poměrů zatoužili po starém domově, vrátili se do Řecka, ale nevydrželi tam a odcestovali zpět do Československa, aby se tak stali několikanásobnými emigranty. Pro takové jedince je otázka identity a zakotvenosti (sociální i geografické) zásadně komplikovaná a opakovaně narušená přesuny tam, zpět a zase zpátky. Bilanční text Janise Korečka (Za svůj život jsem zažila tři krize – teď zažívám tu třetí: Řekové u nás: generacemi napříč) potom završuje celou publikaci.

Třetí kniha je o rok starší (2011) a s předchozí publikací má společného autora – Konstantinose Tsivose, který však v tomto případě tvořil sám; jedná se o knižní vydání jeho disertační práce. Kniha je vhodným komplementem k předchozím dvěma už jen z toho důvodu, že je svým zaměřením i metodou do jisté míry odlišná. Lze ji zařadit ke spíše faktograficky orientovaným pracím se solidním podtextem sociálních dějin, což by mohlo pro některé čtenáře být poměrně logickým důvodem, proč s ní začít. Kniha je rozdělena na úvod (s nezbytným náčrtem literatury a použitých pramenů), pět kapitol a závěr. Každá kapitola je přitom strukturována do tří až devíti tematických podkapitol.

V první kapitole „Řecká občanská válka a vznik řecké emigrace v Československu“ se čtenář dozvídá to nejpodstatnější o době, jež předcházela vypuknutí řecké občanské války, s důrazem na nezářádkem opomíjenou neblahou úlohu britských politiků a vojsk. Poté autor rychle přechází k popisu sociální struktury (dospělých i dětských) emigrantů z Řecka, načrtává trasy jejich útěku a přibližuje místa, kde se vytvořily nejsilnější nebo politicky nejvlivnější exilové komunity. K tomu nejzajímavějším zde patří vylíčení velké, ideologicky klíčové a velmi sevřeně (zpočátku) vystupující skupiny v sovětském Taškentu. Nejvíce však Tsivose pochopitelně zajímá Československo; soustředí se na politické pozadí celé akce, jednání o příjezdu uprchlíků a plány na jejich krátkodobé usazení. Nikdo totiž nepředpokládal, že ozbrojená komunistická opozice v Řecku neztvrdí a že se tak pro mnohé její účastníky či sympatizanty československý nebo třeba taškentský exil stane téměř doživotní záležitostí. Falešná představa o dočasnosti pobytu uprchlíků ovlivňovala i jednání o usídlení nebo vzdělávání (možná přesněji politické indoktrinaci) Řeků v Československu. Hlavním partnerem řecké strany tu byla pochopitelně „bratrská“ KSČ.

Po roce 1956 už bylo jasné, že dočasnost se pozvolna mění v dlouhodobý proces. V kapitole „Politický život řecké emigrace v Československu (1956–1967)“ Tsivos zkoumá konflikty, které se doslova rozbujely v Taškentu a jež posléze vedly

k sesazení dosavadního vůdce řeckého komunistického hnutí Nikose Zachariadise. Politické rozpory okolo této osoby, kterou údajně řečtí uprchlíci vzývali podobně jako Stalina, bezpochyby souvisí s kritikou takzvaného kultu osobnosti v druhé polovině padesátých let napříč zeměmi komunistického bloku. Konflikty měly svůj odraz v Československu, kde se k proměnlivé a nepříjemné situaci muselo vyjádřit i vedení KSČ. Vše vyústilo v odchod Zachariadise z čela organizace a v první politické rozštěpení do té doby víceméně jedolité komunity. Tyto události byly doprovázeny nejen takzvanou dopisovou válkou, ale také politicky motivovanou vraždou v Berouně; to se však nedá srovnávat s nepokoji uvnitř řecké komunity v Taškentu, kde musela být povolána sovětská milice, a dokonce armáda. Závěr kapitoly je věnován snahám (nijak jemným) československého ministerstva vnitra o pacifikaci Řeků na československém území, aby tak předešlo případnému opakování incidentů.

Zhruba do stejného údobí spadá i následující kapitola „Identita politických emigrantů a jejich sociální život v šedesátých letech“. Zde se autor vrací k tomu, co byl nucen při předchozím popisu vnitrostranického zápolení v emigrantské komunitě vynechat. V šedesátých letech již dospěla velká skupina uprchlíků, kteří do Československa přišli jako děti nebo mládež, a začala se zapojovat do společenského života komunity. Při výkladu je patrná i snaha autora naznačit myšlenkové a sociální tendence, které mezi vykořeněnými Řeky vládly v souvislosti s proměnou československé většinové společnosti v oné době. Zatímco sociální a politický život Řeků prakticky neovlivňoval jejich československé okolí, opačně to samozřejmě neplatí; vždyt i do výše zmíněných konfliktů mezi řeckými komunistickými frakcemi nakonec museli zasáhnout jejich vládnoucí českoslovenští soudruzi.

Předposlední kapitola „Slavmakedonci jako součást řecké emigrace aneb ‘Menšina’ emigrace“ ozřejmuje otázku, která dlouho zůstávala stranou pozornosti – identitu Makedonců slovanského původu, označovaných (nejen v Československu) za Slavmakedonce. Zde se ukazuje heterogenní sociální a také národnostní rozvrstvení specifické skupiny emigrantů, která je předmětem zájmu všech tří zde recenzovaných publikací. A je jasné, že odlišnost Slavmakedonců byla příčinou četných konfliktů a sporů i v rámci širšího pojetí takzvané řecké emigrace (nikoli výhradně té, která „skončila“ v tehdejší Československu).

„Pražské jaro a druhý rozkol KKE i řecké emigrace v Československu“ je tématem poslední kapitoly Tsivosovy knihy. Onen druhý rozkol je samozřejmě spjat s oběma stránkami procesu zvaného „pražské jaro“ – jak se stále rychlejším uvolňováním poměrů v zemi, tak s okupací „bratrskými“ vojsky a následným nástupem takzvané normalizace. Část členů československé sekce exilové Komunistické strany Řecka využila příchodu okupantů a nastolení nového, ostřejšího režimu k vyřizování účtů spojených s nikdy nekončícím emigrantským vnitropolitickým soupeřením nebo osobními záležitostmi. Tsivos zmiňuje řadu udání mířených na ty Řeky, kteří (třeba pouze mezi řeči) odsoudili příjezd sovětských tanků. Nicméně podle výzkumů autora většina řeckých emigrantů včetně více než poloviny straníků podporovala původní československé reformy a Řecká komunistická strana v Československu se

jako jediná z exilových řeckých komunistických organizací postavila proti stano-
viskům své moskevské centrály, nepřekvapivě podporující invazi.

Tsivosova disertační práce (potažmo kniha) je napsána z hlediska sociálních dějin a na mnoha místech doslova přetéká faktografií. Je to však nějak na závadu? Jako v mnoha ohledech konzervativní historik se domnívám, že bez takovýchto textů by veškeré objevné a mnohdy metodicky skutečně inspirativní postupy či výsledky bádání trochu ztrácely smysl a potápěly by se do extenzivních edicí získaného materiálu nebo samoúčelného analyzování individuálních vzpomínek. Obě výše prezentované knihy (*Children of the Greek Civil War* a *Vyschly nám slzy...*) však naštěstí jsou přece jen psány s ohledem na čtenáře, který o faktografických okolnostech řecké emigrace do zemí východní Evropy mnoho neví. A pokud se někdo chce o nich v případě Československa dovědět více, může vždycky sáhnout po Tsivosově knižně vydané disertaci.

Ač všechny tři recenzované knihy pojednávají o stejných událostech, není jednoduché je vzájemně poměřovat. Dva tituly totiž balancují nad metodologicky podobnou sadou pramenů, třetí má ale do značné míry jiný charakter. Pokud porovnáme první dvě publikace, je zjevné, že ve využití možností orální historie a v analýze takto vzniklých pramenů je dále anglicky psaná práce. Není divu, *oral history* je u nás i přes dílčí publikační úspěchy stále tak trochu spíše módním přístupem než vždy pečlivě propracovanou a inovativně využívanou metodou. Na druhou stranu se může zdát, že sociální vědci využívající *oral history* v anglosaském světě (zejména mladší a nastupující generace) se dostávají při interpretaci pramenů do komplikovaných metodologických zákrut a jejich výsledky lze s odstupem času považovat za diskutabilní. V obou recenzovaných případech ale badatelé využívali i prameny jiné provenience, což přispělo k věrohodnosti a *reálnosti* dosažených výsledků. Z hlediska teoretického přínosu náleží vyšší hodnocení zahraniční publikaci, zejména tři kapitoly poslední části (Vykořenění uprchlíků a nemožný návrat; Společenství paměti, narativy zkušenosti; Politika paměti: Vytváření smysluplné minulosti) nabízejí mnoho metodologické inspirace pro všechny, kteří se orální historií na odborné úrovni zabývají nebo zabývat chtějí. Podobnou aplikaci moderních postupů na existující pramenný materiál u české publikace nenajdeme, zde se jedná víceméně o mírně nadstandardní výsledek práce s výpověďmi pamětníků. A je možné zdůraznit, že příznivci i odpůrci metody *oral history* si v obou knihách najdou řadu argumentů pro své postoje. Těžko si však představit, že by toto a jiná obdobná témata z moderních (nejen) evropských dějin mohla být zpracována bez rozsáhlého zapojení „ústních dějin“. Oproti tomu Tsivosova *Řecká emigrace v Československu* pracuje většinou se zcela odlišnými prameny institucionální povahy; osobní prameny autor sice neignoruje, spíše ale jen dokreslují celkový politicko- a sociálněhistorický výklad.

Ani jedna ze tří recenzovaných knih pochopitelně „nevisí ve vzduchoprázdnu“, což dokládá množství tematicky příbuzných knižních publikací a článků uvedených v soupisech použité literatury (hned v několika jazycích). Ze všech tří publikací bych možná osobně stavěl českou knihu *Vyschly nám slzy...* nejvýše, protože po mém

soudu lépe naplňuje nevyřčený záměr poskytnout geograficky omezenou dílčí sondu do širší problematiky, než se anglicky psané knize daří pokus o celistvou syntézu tohoto specifického a zároveň komplexního a nesnadno uchopitelného tématu. Je jistě škoda, že v obou těchto knihách inspirovaných *oral history* nelze vystopovat známky případného vzájemného ovlivnění (vyšly ve stejném roce), které by je mohlo podobnou měrou obohatit. Možná o to více se však vzájemně doplňují, takže stojí za to číst je společně, a ještě k tomu Tsivosovu práci, která pro ně vytváří žádoucí politické, faktografické a sociálněhistorické pozadí.

Recenze

Ve stínu „velkého odsunu“

David Kovařík

DVOŘÁK, Tomáš: *Vnitřní odsun 1947–1953: Závěrečná fáze „očisty pohraničí“ v politických a společenských souvislostech poválečného Československa*. Brno, Matice moravská 2013 (2., upravené vydání), 469 stran, ISBN 978-80-87709-07-8.

V historiografii a dalších společenskovědních oborech se stále více prosazují výzkumy a přibývají knihy o příčinách, podmínkách, realizacích a následcích politicky, ekonomicky, sociálně, a zejména etnicky motivovaných nucených migrací a hromadných deportací, které v uplynulém století postihly různé skupiny obyvatel a národností v řadě evropských zemí.¹ V české historiografii se tato problematika doposud soustředila převážně na události související s vysídlením Němců z Československa v prvních letech po skončení druhé světové války.

---

1 V těchto souvislostech se často, i když ne vždy adekvátně, operuje s pojmem takzvaných etnických čistek. Mediální proslulost tomuto konceptu zajistil americký historik Norman M. Naimark, především svou publikací *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe* (Cambridge (Massachusetts) – London, Harvard University Press 2001), která je komparativní analýzou pěti vybraných případů „etnických čistek“ a nucených přesunů obyvatel ve 20. století (genocida etnických Arménů v Turecku, nacistický holokaust Židů, deportace Čechů, Ingušů a Krymských Tatarů v SSSR, poválečný odsun Němců z Československa a Polska, nucené migrace na Balkáně v 90. letech). Práce vyšla v mnoha jazycích, mj. i v českém překladu pod titulem *Plameny nenávisti: Etnické čistky v Evropě 20. století* (Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2006).

Poněkud stranou zájmu badatelů ovšem zůstávaly některé další vynucené přesuny obyvatelstva, ke kterým docházelo uvnitř československého státu, zejména od konce čtyřicátých a na počátku padesátých let dvacátého století.²

Odstranit tento deficit v bádání, zdokumentovat a popsat další případy méně známých nebo opomíjených nucených migrací se rozhodl brněnský historik Tomáš Dvořák ve své první odborné monografii, která vyšla v prvním vydání v roce 2012 a v novém, upraveném vydání o rok později jako třicátý osmý svazek knižnice Matice moravské v Brně. Publikace představuje završení mnohaletého výzkumu autora, jenž dílčí výsledky prezentoval již v řadě časopiseckých studií i ve své disertační práci.³ Oproti disertaci Dvořák značně rozšířil svůj badatelský záběr, neboť vedle německého obyvatelstva se v recenzované monografii zaměřil na další sociální skupiny, jež byly v českých zemích postiženy hromadnými přesídlovacími akcemi.

Než se autor ponořil do analýzy jednotlivých případů nucených vnitrostátních migrací, v úvodní kapitole téma obšírně představil a metodologicky fundoval jeho následující zpracování. Zamýšlí se zde nad typologií nucených přesunů obyvatelstva a používanou terminologií (termín „vnitřní odsun“, figurující i v názvu knihy, je přitom autorovou vlastní licencí – viz s. 26) i jejich teoretickým zdůvodněním. Velký význam připisuje zkoumání motivů nucených migrací, jejichž důsledná analýza je podle Dvořáka předpokladem hlubšího porozumění těmto procesům a může pomoci k překonání některých stereotypních představ a zažitých interpretačních klíšé. Autor také konstatuje, že česká historiografie má ve výzkumu nucených migrací stále ještě značný deficit, zejména v porovnání s německou historickou vědou, v níž *Zwangsmigrationforschung* představuje rychle se rozvíjející disciplínu, obdobně však Dvořák zaznamenává rovněž náskok polského bádání v této oblasti.⁴

Jako důležitý impulz pro studium nucených migrací označuje autor především možnosti a perspektivy, které se otevřely v zemích bývalého sovětského bloku, tedy i v Československu, po pádu železné opony, kdy došlo k odtabuizování některých

---

2 Výzkumem různých migrací v rámci československého státu (nejen německého obyvatelstva) se v posledních letech intenzivně zabýval především švýcarský historik Adrian Portmann von Arburg, např. ve své dosud nevydané, nicméně v mnoha publikacích a studiích (včetně recenzované knihy Tomáše Dvořáka) často citované disertaci (ARBURG, Adrian von: *Zwischen Vertreibung und Integration: Tschechische Deutschenpolitik 1945–1953*. Disertační práce obhájená na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v roce 2004; srv. TÝŽ: Tak, či onak: Nucené přesídlení v komplexním pojetí poválečné sídelní politiky v českých zemích. In: *Soudobé dějiny*, roč. 10, č. 3 (2003), s. 253–292). Na Slovensku se pokusil alespoň stručně nastínit tuto problematiku Jan Pešek (PEŠEK, Jan: Vysídlovacie akcie na Slovensku v rokoch 1948–1953. In: *Tamtéž*, roč. 3, č. 1 (1996), s. 42–59).

3 DVOŘÁK, Tomáš: „Vnitřní odsun“: Průběh, motivy a paralely přesídlování německého obyvatelstva do vnitrozemí v českých zemích v letech 1947–1949. Disertační práce obhájená na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně v roce 2005.

4 Autor recenzované publikace patří k nemnoha českým badatelům, kteří se zabývají srovnáním poválečných migrací v českých zemích s děním v jiných státech, konkrétně s polskými reáliemi (viz DVOŘÁK, Tomáš: Pohraničí a Ziemie odzyskane: K vybraným aspektům sídelní politiky v poválečné střední Evropě. In: *Časopis Matice moravské*, roč. 122, č. 2 (2003), s. 447–490).

témat, mezi něž patří rovněž daná problematika. Významnou roli v popularizaci tématu ovšem spatřuje také v mezinárodních událostech z relativně nedávné doby, jako byly etnické konflikty spojené s masovým vyháněním a útky obyvatel, které doprovázely rozpad Jugoslávie v devadesátých letech. Ve veřejném prostoru se tak znovu zabydly termíny jako „nucené vysídlení“, „deportace“, a zvláště zmíněné „etnické čistky“, které do svého slovníku převzalo mnoho autorů a institucí, například kontroverzní Centrum proti vyhánění, zřízené v Berlíně německým Svazem vyhnanců, které si vysloužilo širokou kritiku za ignorování rozdílů mezi jednotlivými případy nucených migrací a politickou instrumentalizací tohoto fenoménu.⁵

Dvořákova práce představuje další a z hlediska české historické vědy dlouho očekávaný příspěvek k dějinám nucených migrací. Autor své dílo rozčlenil do čtyř tematických kapitol. Ve třech kapitolách podrobně analyzuje vybrané případy poválečných vnitrostátních přesunů. Dokumentuje a rekonstruuje tak přípravy a realizaci přesídlení a „rozptýlení“ desetitisíců neodsunutých německých obyvatel do českého a moravského vnitrozemí, přesunu dalších tisíců Němců na Jáchymovsko do oblasti uranových dolů i kompletního vysídlení a „rozptylu“ několika stovek moravských Chorvatů (v dobovém jazykovém úzu „Charvátů“) ze tří obcí v okolí rakouské hranice na jižní Moravě. Ve čtvrté kapitole pak autor souhrnně připomíná případy některých dalších uskutečněných nebo jen zamýšlených přesunů vybraných skupin obyvatel na československém území.

Největší pozornost soustředí Dvořák na osudy německých obyvatel, kteří po skončení hromadných transferů za hranice zůstali z různých důvodů na území československého státu. „Neodsunutým“ Němcům jsou v knize věnovány dvě tematické kapitoly. V první je popsán přesun a následný „rozptyl“ desetitisíců německých obyvatel do vnitrozemí Čech a Moravy, který probíhal v letech 1947 až 1949. Autor prezentuje tuto vnitrostátní přesídlovací akci jako epilog „velkého odsunu“, náhradní a provizorní řešení za neuskutečněné vysídlení zbývajících německých příslušníků za hranice, které doplňuje celkový obraz řešení „německé otázky“ v poválečném Československu, a zamýšlí se nad situací této komunity po skončení hromadného odsunu na konci roku 1946. Sleduje přitom postupné kroky československých úřadů od neúspěšného vyjednávání o odsunu zbytku Němců za hranice k hledání neoptimálnějších cest, jak vyřešit „německý problém“ v rámci vnitrostátní akce. Dále autor přibližuje plány přesídlovací akce, její přípravu a jednotlivé fáze jejího

5 Reakcí na zřízení Centra proti vyhánění a s ním spojenou politickou instrumentalizaci „dějin vyhánění“ byla řada diskusí a iniciativ, mezi nimi např. projekt „Evropská síť Nucené migrace a vyhánění ve 20. století“ (*Das Europäische Netzwerk Zwangsmigration und Vertreibung im 20. Jahrhunderts*), který téma nucených migrací zasazuje do celoevropského kontextu, jenž není prezentován jen jako „německý problém“. Jedním z výsledků, jež se pokoušejí zmapovat a zdokumentovat tento fenomén, je také *Lexikon vyhánění* ve formě slovníkového přehledu s více než 300 hesly od 122 autorů z různých zemí, ve kterém jsou zachyceny také některé případy českých, resp. československých nucených migrací (BRANDES, Detlef – SUNDHAUSEN, Holm – TROEBST, Stefan (ed.): *Lexikon der Vertreibungen: Deportation, Zwangsumsiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts*. Wien – Köln/R. – Weimar, Böhlau 2010).

provádění. Všimá si přitom také řady dílčích otázek, jako byly například sporné případy přesídlení „chráněných“ skupin německých obyvatel (příslušníci smíšených manželství, specialisté) nebo „spor o hraničáře“, obnášející konflikty mezi novými osídlenci a českými předválečnými starousedlíky v pohraničí.

Tomáš Dvořák poukazuje ve své práci rovněž na skutečnost, že v době provádění vnitrostátních přesunů již značná část německých obyvatel hledala možnosti a cesty k opuštění Československa a dobrovolnému vystěhování do Německa nebo Rakouska, a připomíná paradox, že zatímco v prvních poválečných letech se československé úřady všemožně snažily, aby co nejvíce Němců dostaly za hranice státu, na konci čtyřicátých let již tomu většinou bránily a dobrovolné vystěhování nepodporovaly. Přesídlování německých obyvatel nebylo totiž jen opatřením sloužícím k „čechizaci“ pohraničí a k asimilaci této nepohodlné národnostní skupiny, ale (jak Dvořák přesvědčivě na mnoha místech v textu dokládá) fungovalo také jako nástroj k řešení nedostatku pracovních sil v různých oblastech státu a ve vybraných hospodářských odvětvích, zejména v zemědělství nebo hornictví, kde navíc Němci představovali levnou, a proto hojně využívanou pracovní sílu. Proto také mohl autor výstižně konstatovat, že „zatímco pro odsunuté Němce se české země staly ztraceným a uloupeným domovem, pro ty, kteří zde setrvali, a zejména pro Němce přesunuté do vnitrozemí, se Československo měnilo ve vězení“ (s. 151).

Vnitrostátní přesídlení provedené na konci čtyřicátých let postihlo nakonec jen menší část českých Němců a nemělo ani trvalý charakter. Mnoho postižených se totiž mohlo v poměrně krátké době opět vrátit do míst, odkud byli předtím vystěhováni. Nejednalo se však o přehodnocení postoje státních úřadů k přesídlovací akci, ale jak Dvořák uvádí, byl to spíše výsledek chaosu a také nechuti místních správních orgánů v českém a moravském vnitrozemí přijmout německé obyvatele. Stovky postižených rodin tak byly jen využity při sezonních zemědělských pracích a po skončení sklizně odeslány zpět do pohraničí.

Jiné osudy provázely několik tisíc Němců nedobrovolně přesídlených do okolí Jáchymova, jimž je věnována následující kapitola.⁶ V tomto případě se jednalo o pracovní síly, které byly na konci čtyřicátých let dvacátého století koncentrovány k těžbě uranové rudy, a jejich rodinné příslušníky. Přesídlení Němců na Jáchymovsko v roce 1948 představovalo poslední hromadnou vysídlovací akci uskutečněnou v Československu, která se odehrála na čistě etnickém principu. Přitom v té době již „národnostní otázka“ nehrála zásadní roli, větší důležitost získala kritéria ekonomická, vojenská nebo obecně politická a v případě Jáchymovských dolů rovněž „vyšší zájem“ Sovětského svazu, který vyvíjel tlak na rozvoj uranového průmyslu a těžbu suroviny potřebné k výrobě atomové zbraně. Dvořák vnímá nucené přesuny a nasazování německých pracovníků do jáchymovských uranových dolů rovněž jako přímou spojnicí k pozdější internaci a nucenému pracovnímu nasazení politických vězňů v padesátých letech, které se v české historické paměti zapsaly jako jeden

6 K tomu viz též DVORÁK, Tomáš: Těžba uranu versus očista pohraničí: Německé pracovní síly v Jáchymovských dolech na přelomu čtyřicátých a padesátých let 20. století. In: *Soudobé dějiny*, roč. 12, č. 3–4 (2005), s. 626–671.

z nejnámějších symbolů komunistické perzekuce v poúnorovém Československu. Jak ovšem sám autor připomíná, mezi prvními oběťmi „jáchymovského gulagu“ byli Němci rekrutující se z nasazených válečných zajatců, místních obyvatel a později i přesídlenců z ostatních částí bývalých „Sudet“.

V souvislosti s přesídlením německých pracovních sil na Jáchymovsko upozorňuje autor na několik zjevných paradoxů, které narušovaly původní plány organizátorů vnitrostátních přesunů, zejména odsunového oddělení ministerstva vnitra. Jejich záměrem bylo vystěhovat co nejvíce Němců z pohraničních oblastí státu, rozptýlit je ve vnitrozemí a asimilovat do většinové české společnosti. Přitom jáchymovský okres, kam tisíce německých pracovníků a jejich rodinných příslušníků přesídlily, sousedil s německými hranicemi a v předešlých letech odtud byla vysídlena větší část původních německých obyvatel. Tak se v tomto koutku Čech vytvořil nový a svérázný německý „jazykový ostrov“; příchod nových obyvatel autor označuje jako „druhé německé osídlení“ (s. 184), v němž se promísili původní němečtí osadníci, váleční zajatci a lidé pocházející z různých bývalých německých enkláv českého, moravského a slezského pohraničí. Při sčítání lidu v roce 1950 se v tomto okrese přihlásilo k německé národnosti téměř pětadvacet procent obyvatel, což významně převyšovalo celostátní průměr, který se pohyboval kolem dvou procent.

Autor se také zamýšlí nad rolí Jáchymovských dolů jako „laboratoře nové národnostní politiky“ (s. 190), zvláště v době, kdy se v Československu začala uplatňovat nová doktrína komunistické národnostní politiky, jež znamenala odklon od dosavadního protiněmeckého kurzu ke snaze řešit přetrvávající občanskoprávní vakuum neodsunutých Němců a normalizovat jejich postavení ve státě. V každém případě představoval jáchymovský okres „specifické území“ v rámci poválečného Československa, které Dvořák označuje jako jedinečnou (byť dočasnou) „enklávu smíšeného česko-slovensko-německého osídlení, obohaceného o další různorodé skupiny obyvatel i v rámci jednotlivých etnik“ (s. 198).

Jestliže osudy německých obyvatel přesídlených v rámci československého území – ať již rozptýlených do vnitrozemí, nebo koncentrovaných na Jáchymovsko – zůstávají součástí širšího „příběhu“ o poválečném vypořádání s touto národnostní skupinou a „epilogem velkého odsunu“, pak kapitola o moravských Chorvatech představuje specifickou událost totální likvidace několik staletí trvajících osídlení této komunity v jihomoravském regionu. Oproti Němcům, kteří i po ukončení odsunů za hranice představovali početně stále ještě největší etnickou skupinu v českých zemích, tvořili Chorvaté poměrně malou enklávu usazenou ve třech obcích mikulovského okresu a jejich počet nepřesahoval dva tisíce osob. Přesto, nebo snad právě proto, se Dvořák rozhodl věnovat osudům této etnické skupiny ve své knize nejpodrobněji a podal v ní detailní rozbor poválečné situace moravských Chorvatů a zániku jejich jazykového ostrůvku.

Autor konstatuje, že v případě chorvatských obyvatel se jednalo o fakticky jediný příklad dokonalé vnitrostátní deportace celé národnostní menšiny v českých moderních dějinách a také o patrně nejdůkladněji vyšetřované obyvatele poválečného Československa (s. 204). Detailní analýzou se pokouší odpovědět na klíčovou otázku, proč právě toto početně i teritoriálně značně marginální etnikum, které

navíc mělo slovanský původ, bylo nakonec tolik postiženo poválečnou stigmatizací spojenou s různými perzekucemi a diskriminačními opatřeními, jež vyvrcholily nuceným přesídlením a „rozptýlením“ těchto osob daleko od původního domova. V autorově podání představuje přesídlení chorvatských obyvatel ze tří jihomoravských vesnic výslednici různých motivů, do nichž se promítly požadavky poválečné revoluční očisty pohraničí (chorvatští muži se „provinili“ službou v německé armádě za druhé světové války), majetkové a mocenské ambice nových osídlenců (Chorvaté měli největší statky a nejspřádanější hospodářství, navíc jejich obce ležely v nejúrodnějších částech a atraktivních vinařských oblastech jižní Moravy) i nenávisť komunistické strany, která právě v chorvatských obcích zaznamenala v roce 1946 drtivou volební porážku. Chorvaté měli narozdíl od některých jiných stigmatizovaných menšin v Československu volební právo a využili je k jednoznačné podpoře Československé strany lidové.

Rozmanitost motivů pro přesídlení chorvatských obyvatel umožnila Dvořákovi jednak podrobně vylíčit místní situaci, na pozadí líčení těchto událostí se mu ale povedl také zdařilý průnik do struktur fungování tehdejší státní moci, od ústředních orgánů po místní úřady, které nakonec v tomto případě sehrály podstatnou roli. Spor o „chorvatskou otázku“ je totiž názorným příkladem propojení lokálního problému s působením a účastí různých struktur státní byrokracie, bezpečnostních složek i tehdejších politických stran Národní fronty. Autor této skutečnosti využil pro přesvědčivé přiblížení a popsání způsobu fungování politiky za třetí republiky i tehdejší společnosti na konkrétním a možná poněkud specifickém, ale pro pochopení jednání aktérů moci a dobové reality výstižném a modelovém příkladu, který autor definoval jako „malý odsun ve velké politice“ (s. 204).

Tomáš Dvořák ve výkladu poválečné situace moravských Chorvatů upozorňuje také na některé málo známé skutečnosti a „kuriózní“ případy. K nim patřilo absurdně pojaté a opakovaně prováděné vyšetřování „národní spolehlivosti“ chorvatských občanů mimo standardní a legislativně vymezená opatření, což Dvořák nazývá „zvláštní retribucí“ (s. 252). Z ní sice většina Chorvatů nakonec vyšla kladně prověřena, ale jelikož tato procedura neměla žádný právní podklad, neměly ani její výsledky žádnou právní závaznost. Tragiku celé situace pak autor výstižně dokumentuje na příkladu „veřejné přísahy věrnosti Charvatů Československé republice“ dne 16. listopadu 1947, která měla být symbolickou tečkou za obdobím „očisty“ a za prověřováním „národní spolehlivosti“, a především zárukou pro setrvání v domovských obcích a ochranou před dalšími pokusy o přesídlení. O tři měsíce později však bylo všechno jinak, když okresní akční výbor v Mikulově vydal 24. února 1948 usnesení o přesídlení Chorvatů jako „státně nespolehlivého“ obyvatelstva. K jeho naplnění došlo v následujících dvou letech úplným vystěhováním všech dosud nepřesídlených Chorvatů, a tím i k definitivní likvidaci chorvatského jazykového ostrůvku.

K málo známým faktům, které Dvořák dokumentuje, patří aktivita prvního poválečného předsedy československé vlády Zdeňka Fierlingera, jenž se v několika případech postavil na stranu moravských Chorvatů a podpořil zachování jejich jazykového ostrůvku v jihomoravském pohraničí. Ačkoliv není znám skutečný důvod těchto Fierlingerových „sympatií“ k Chorvatům, Dvořák nabízí zajímavou úvahu,

když dává tento zájem do souvislosti s otázkou případných úprav československých státních hranic s Rakouskem a s tím spjatého křížení „starého“ projektu vybudování koridoru, jenž by spojoval Československo s Jugoslávií. Avšak zamýšlená úprava hranic stejně jako koridor spojující oba slovanské státy prostřednictvím chorvatských enkláv nebyly po roce 1945 realizovatelné a nikdy se o nich na oficiálních místech nejednalo. Navíc v pozdějších letech, po roztržce jugoslávského vůdce Josipa Broze Tita se Stalinem a navazujícím prudkým zhoršení vztahů Československa s Jugoslávií byl moravským Chorvatům „jihoslovanský původ“ spíše na škodu a přiřadil se k aspektům komplikujícím jejich postavení.

Jestliže Tomáš Dvořák věnoval ve své knize značnou pozornost Němcům, a zvláště moravským Chorvatům, nedá se to tvrdit u jiných skupin obyvatel, které byly v rámci československého státu postiženy nuceným přesídlením. Jejich osudy totiž autor shrnul do jediné, a navíc nejkratší kapitoly. V ní jsou představeny deportace slovenských Maďarů na české území v letech 1945 až 1949, přesídlení obyvatel z takzvaného zakázaného pásma a „státně nespolehlivých osob“ z hraničního pásma na počátku padesátých let, další úřední vystěhování politicky nepohodlných osob z pohraničí před únorem 1948 i po něm, zakládání vojenských újezdů spojené s vysídlováním postižených obcí, plány zamýšlených, ale nikdy neuskutečněných přesunů obyvatel na Hlučínsku a Těšínsku, problematika slezských uprchlíků přicházejících na československé území po druhé světové válce a rovněž „přeshraniční pohled“ na přesídlování českých obyvatel v Polsku.

Tyto „další případy“ jsou ovšem podrobeny již méně důkladnému pohledu autora a předložený text se zde opírá převážně o sekundární literaturu a výzkumy jiných badatelů. A tak zatímco Němcům jsou v publikaci věnovány dvě tematické kapitoly, několika stovkám moravských Chorvatů pak obsáhla stať o stovce stran, případy desítek dalších postižených obyvatel jsou nakonec popsány na sotva čtyřiceti stránkách textu. Dvořák si tuto nevyváženost uvědomuje a obhajuje ji odkazem na již provedené a zveřejněné výzkumy, takže se ve svém zpracování omezuje pouze „na srovnání a zachycení shodných vzorců poválečné politiky a myšlení, které se v rámci vnitřních odsunů uplatnily také v jiných případech“ (s. 302). Jakkoliv rozumím autorově argumentaci a jeho pochopitelné nechuti opisovat známá fakta, domnívám se, že některé zběžně připomenuté procesy nucených přesídlení by si přeci jen zasloužily i v této knize důkladnější zpracování.

Jako příklad bych uvedl obyvatele Vitorazska v jižních Čechách, kteří se v Dvořákově práci objevují pouze v několika odstavcích v podkapitole věnované přesídlování obyvatel z hraničního pásma, když autor připomíná násilné vystěhování těchto občanů do vnitrozemí v letech 1952 a 1953 (s. 355–358). Také tato problematika byla již dříve zpracována v samostatné publikaci Jána Mlynárika, která je ovšem natolik obsahově problematická a faktograficky nepřesná, že by si tyto události zasloužily nové podrobné zpracování a kritičtější rozbor.⁷ „Vitorazští“ by podle mého názoru

7 Viz MLYNÁRIK, Ján: *Tragédie Vitorazska 1945–1953: Poprava v Tušti*. Třeboň, Carpio 2005. Recenze na tuto publikaci viz KOVAŘÍK, David: Smutná historie pohraničního regionu v problematickém zpracování. In: *Soudobé dějiny*, roč. 13, č. 3–4 (2006), s. 499–506.

mohli aspirovat na samostatnou kapitolu v Dvořákově práci, jakou zde mají Němci a moravští Chorvaté. Tato národnostně indiferentní skupina obyvatel českého původu a jazyka se totiž stala objektem všech poválečných vnitrostátních, ale i přeshraničních přesunů. Jejich vynucené migrace začaly již v květnu 1945 bezprecedentním vyhnáním stovek rodin do Rakouska, kam byly směřovány spolu s německým obyvatelstvem v „divokém odsunu“. Narozdíl od Němců se česky mluvící obyvatelé Vitorazska mohli vrátit do svých domovů, většinu z nich ale zanedlouho postihlo další vysídlení, tentokrát do českého vnitrozemí. Již od roku 1946 totiž probíhaly na vitorazském území různé přesídlovací akce, jež vyvrcholily (v Dvořákově práci již připomenutou) závěrečnou „očistou“ této oblasti v roce 1953.

Přesuny vitorazských obyvatel jsou ale také jedinečným příkladem skutečně realizovaného vypořádání s národnostně nevyhraněnou a z hlediska tehdejší státní moci problematickou entitou českého původu v pohraničí, přičemž tento případ může posloužit jako potřebné srovnání s obdobnou situací na Hlučínsku (autorem celkem podrobně popsanou na stranách 302–316), kde nakonec na přesídlení nedošlo. Konečně „vitorazská otázka“ patřila do roku 1948 k významným událostem zasahujícím do mocenského zápasu mezi politickými stranami tehdejší Národní fronty v jižních Čechách, kde plnila stránky regionálního tisku a zaměstnávala různé složky státního aparátu, bezpečnostních orgánů i místních samospráv minimálně stejně intenzivně, jako tomu bylo v případě Chorvatů na jižní Moravě. Mohla by se tedy stát i příležitostí k podniknutí obdobné sondy do fungování správních struktur na lokální úrovni. Nechci tím tvrdit, že Dvořákova publikace je bez podrobnějšího zpracování kauzy obyvatel Vitorazska méně kvalitní nebo neúplná, ale bude-li autor někdy v budoucnu doplňovat svůj výzkum nebo připravovat rozšířené vydání této knihy, přimlouval bych se za zařazení této problematiky.

Ani tato drobná výtká, či spíše výzva k dalšímu směřování výzkumu nucených přesunů obyvatel na území československého státu, nemůže zpochybnit významný přínos recenzované publikace. Tomáš Dvořák nepopisuje pouze jednotlivé procesy hromadných přesídlení, nýbrž podává také poměrně výstižný obraz fungování celé československé společnosti a jejích státních a bezpečnostních složek v poválečné době. Hojně prováděné přesídlovací akce různých stigmatizovaných skupin obyvatelstva nebyly pouze produktem obecně přijímané poválečné očisty a národní revoluce, ale významně se do nich promítly – a později v nich dokonce převládly – politicky motivované čistky. Autor tak připomíná a na četných příkladech dokládá, jak tenká a často prostupná byla hranice mezi národnostní a třídní očistou, což dokázali využívat především komunisté v mocenském zápase se svými politickými protivníky před únorem 1948, a uplatňovali to i v prvních letech po nástupu své neomezené vlády.

Závěrem lze s potěšením konstatovat, že se čtenářům do rukou dostala nejen velmi čtivá kniha, ale především odborně fundovaná a potřebná práce, která si zakládá na důkladném studiu pramenů a faktografickém bohatství. Autor se však neomezuje pouze na předkládání jednotlivých faktů, sledované téma se snaží zasazovat do komplexnějšího rámce vnitrostátního vývoje poválečného Československa. Daří se mu přitom narušovat některé stereotypní pohledy, především v oblasti poválečných

česko-německých vztahů. Přispívá zejména k diskusi, do jaké míry mělo poválečné vysídlení Němců za hranice a etnická proměna poválečného pohraničí vliv na vývoj vnitrostátních poměrů v Československu a na nástup komunistické diktatury.⁸ A je také nespornou zásluhou autora, že zvláště nucené přesídlení moravských Chorvatů se dočkalo v české historiografii konečně důkladného zpracování a obsáhlé analýzy. Dvořákova monografie o „vnitřních odsunech“ je tak zdařilým příspěvkem nejen k pochopení a přiblížení sídelní a národnostní politiky československého státu v období třetí republiky a v prvních letech komunistické diktatury, ale i kritickou výpovědí o fungování celé tehdejší české společnosti.

8 Srv. ARBURG, Adrian von: Únor 1948 – přelom v československé politice vůči Němcům? In: KOCIAN, Jiří – DEVÁTÁ, Markéta (ed.): *Únor 1948 v Československu: Nástup komunistické totality a proměny společnosti*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2011, s. 225–234; SPURNÝ, Matěj: *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí 1945–1960*. Praha, Antikomplex 2011.

Recenze

Sídliště a kulturní domy, základní kameny nové socialistické společnosti

Doubravka Olšáková

STRAKOŠ, Martin: *Nová Ostrava a její satelity: Kapitoly z dějin architektury 30.–50. let 20. století*. Ostrava, Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Ostravě 2010, 199 stran, ISBN 978-80-85034-60-8;

STRAKOŠ, Martin: *Kulturní domy na Ostravsku v kontextu architektury a umění 20. století: Základní kameny společnosti*. Ostrava, Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Ostravě 2012, 159 stran, ISBN 978-80-85034-68-4.

K otázce poválečných konceptů nové „socialistické“ společnosti se v poslední době objevilo hned několik důležitých publikací, které si zasluhují větší pozornost i přesto, že se nejedná o klasické práce z pera historiků. V roce 2008 vyšla publikace Lubomíra Zemana *Architektura socialistického realismu v severozápadních Čechách*,¹ o dva roky později kniha Martina Strakoše *Nová Ostrava a její satelity*, v roce 2011 práce Jaroslava Davida *Smrdiv, Brežněves a Rychlonožkova ulice*, která zachycuje

---

1 ZEMAN, Lubomír: *Architektura socialistického realismu v severozápadních Čechách*. Ostrava, Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Ostravě 2008.

vývoj československé toponymie po roce 1945,² v roce 2012 pak pokračoval Martin Strakoš další publikací, pojednávající tentokrát o specifickém fenoménu kulturních domů na Ostravsku.

Není náhodou, že tři ze čtyř výše uvedených publikací se velmi podrobně vztahují k vývoji jednoho z vůbec nejprogresivnějších regionů v bývalém Československu – Ostravska. Právě na jeho příkladu lze podrobně analyzovat systémový i nesystémový přístup nového režimu ke stalinistickým poučkám proklamovaným dosud pouze v teorii. Přesto však tento relativně ucelený tematický soubor nových publikací nabízí také srovnání a přesahy k dalším regionům, především pak k průmyslovým oblastem severních Čech.

Zrod nové, socialistické kultury předjímal také zrod nového, specifického přístupu k urbánním konceptům a společenské funkci architektury, která záhy začala představovat politikum. Architektura se stala nedílnou součástí socialistického přístupu k lidskému prostředí, poněvadž představovala prostředek aktivní proměny „přírodního prostředí“ v „životní prostředí“. Přivlastňování okolí „lidem“ se stalo základem nového uspořádání měst a nově definovalo také jednotlivé funkce staveb, jejichž role procházela v padesátých letech zásadní proměnou.

První z recenzovaných publikací vyšla v roce 2010 a jedná se vlastně o první větší práci věnovanou komplexní historii takzvané Nové Ostravy a jejím satelitům, tj. satelitním sídlištím, která v této nejprůmyslovější oblasti od konce čtyřicátých let minulého století vznikala. Její autor Martin Strakoš ji přílehavě doplnil podtitulem *Kapitoly z dějin architektury 30.–50. let 20. století*; jde tu vlastně o otevření tématu a místy až plamennou obhajobu dějin architektury z desetiletí následujícího po komunistickém převratu. Publikace pak sleduje dvě hlavní linie: tou první je sovětský vliv a problém sovětizace české architektury, druhou pak snaha vidět pod rouškou příklonu k sovětským vzorům návrat či zrod specifického československého vývoje. Autor nahlíží oba problémy komplementárně jako vzájemně se nevylučující, nicméně dynamicky se ovlivňující.

Architektura padesátých let, alespoň ta oficiálně proklamovaná a protežovaná, vycházela ze dvou základních premis. Tou první byl kolektivismus. Jak psal architekt Karel Pilát, který měl na ministerstvu sociální péče (pracovních sil) na starosti výstavbu vzorových sídlišť: „Žijeme na zlomu doby, kdy plánování individua je podrobeno a kontrolováno plánováním celku, tj. s ohledem na všeobecnou prospěšnost.“ (s. 126). Tou druhou byla propagandistická triáda nové, socialistické společnosti, kterou tvořila zaprvé stalinská péče o člověka, zadruhé myšlenka socialistického humanismu a demokratismu a zatřetí snaha vtělit do architektury vítězný třídní boj, respektive velikost a význam socialistické epochy (s. 157). Nová Ostrava, jejíž výstavba měla spočinout na těchto třech pilířích, tak představovala město budoucnosti. Jak však autor velmi příhodně poznamenává, toto označení nalezneme v tisku již v roce 1946 (s. 151).

2 DAVID, Jaroslav: *Smrdiv, Brežněves a Rychlonožkova ulice: Kapitoly z moderní české toponymie. Místní jména, uliční názvy, literární toponyma*. Praha, Academia 2011 (recenzi jsem publikovala v časopise *Dějiny a současnost*, roč. 36, č. 1 (2014), s. 49).

Tyto pasáže jsou pro historika nejzajímavější především díky pečlivé analýze vlivu sovětských konceptů na československou komunitu architektů nejen po roce 1945, ale také již v meziválečném období. V tomto smyslu jsou autorovy exkurzy a analýzy mnohem pečlivější a detailnější, nežli například nabízí dnes již poněkud zastaralá práce Anderse Ámana *Architektura a ideologie ve východní Evropě za Stalinovy éry* z roku 1987.³ Přestože autor následující tezi neformuluje s takovou otevřeností, zdá se, že místy nahlíží sovětizaci jako určité „mocenské nedorozumění“. Uvádí zde hned několik příkladů, kdy českoslovenští architekti byli v rámci studijních cest do Sovětského svazu na počátku padesátých let tamními architekty chváleni za meziválečnou architekturu (s. 163) nebo kdy je britští či američtí architekti, kteří také absolvovali studijní pobyt v SSSR, oceňovali za to, že „jste tu už dále (než v SSSR)“ (s. 180). Realitu úspěšné sovětizace pak autor dává za vinu těm představitelům obce architektů, kteří prahli po mocenských postech, přestože ideový proud a východisko architektonické tvorby padesátých let ležely podle autora zcela jinde. Při svém hodnocení celého období však píše, že „změna se sice odehrávala v kulisách stalinského ideologického jazyka, ale v jeho spodním proudu se dostávalo na povrch povědomí o avantgardě a modernistické podstatě koncepce satelitních sídlišť či funkčního zónování“ (s. 184).

Tento zajímavý a provokativní motiv „sovětizace jako mocenského nedorozumění“ podporuje také dlouhý autorský exkurz do meziválečného a těsně poválečného období, v němž se Martin Strakoš snaží sledovat vývojové tendence nových urbanistických plánů. A tak zatímco vznik sídlišť sovětského vzoru bývá spojován s komunistickým režimem, ministerstva sociální péče a financí, která stála u zrodu jednoho z prvních dokumentů o výstavbě vzorových sídlišť, navrhovala inspirovat se sovětskými vzory či sídlišti meziválečného Frankfurtu nad Mohanem již roku 1946. Za tři hlavní oblasti této „vzorové výstavby“ pak byla zvolena města Most, Kladno a Ostrava (s. 119 n.).

Jako hlavní motiv sovětizace československé architektury v poválečném období uvádí autor komunistický boj proti kosmopolitismu (s. 140 n.). V tomto ohledu však v textu marně pátráme po velkých diskusích o kosmopolitismu ve vědě, ale především po fundamentální konferenci o nutnosti boje proti kosmopolitismu ve stavitelství. Specializovaná konference se pod heslem „Proti kosmopolitismu a objektivismu ve stavitelství“ uskutečnila na Českém vysokém učení technickém na konci října 1952 v návaznosti na „První ideologickou konferenci vysokoškolských vědeckých pracovníků“, která se konala v Brně od 27. února do 1. března 1952.⁴ Jejím cílem bylo aplikovat na stavební inženýrství ideologické premisy formulované

3 Práce vyšla ve švédštině v roce 1987, v angličtině o pět let později (srv. AMAN, Anders: *Architecture and Ideology in Eastern Europe during the Stalin Era: An aspect of cold war history*. New York, The MIT Press 1992).

4 Srv. *Marxisticko-leninskou ideovostí a stranickostí proti kosmopolitismu a objektivismu ve vědě: Sborník dokumentů 1. ideologické konference vysokoškolských vědeckých pracovníků v Brně 27. února – 1. března 1952*. Praha, Naše vojsko 1952. Konkrétně viz např. příspěvky Jiřího Krohy „Marxisticko-leninskou ideovostí: Odras kosmopolitismu ve stavebnictví a architektuře“ (s. 246–254) nebo Bohuslava Fuchse „Socialistický realismus v urbanismu“ (s. 255 n.).

na předchozí ideologické konferenci a vymýtít tak všechny údajné projevy kosmopolitismu.⁵ K pochopení celkového klimatu v odborných obcích, ať již vědeckých, stavitelských, či architektonických, tento prvek ve Strakošově publikaci zřetelně schází, čímž je bohužel poněkud zkeslen celkový obraz.

Dalším nedostatkem zásadnějšího charakteru je i to, že zatímco autor se soustředí na lokální prameny, jeho narací často schází širší rozhled a perspektiva. Na druhou stranu však úzká optika autorova přístupu umožňuje vyniknout i důležitým, prvotním a manifestačním akcím nového režimu, které dosud historikové přehlížejí. To je případ velké Slovanské zemědělské výstavy z roku 1948 (s. 136), na níž se významným způsobem podíleli také architekti, kteří budou prosazovat nové koncepty v následujících letech. Tato výstava totiž sloužila v první řadě jako reprezentativní manifestační akce nového režimu v oblasti zemědělství, kde se schylovalo k násilné kolektivizaci. Ideologický předvoj v podobě organizace této velké zemědělské výstavy nebývá v literatuře zpravidla zmiňován, přestože podle dobových ohlasů i vzpomínek se jednalo o jednu z nejvýznamnějších akcí nového režimu vůbec.

Zcela jedinečným postřehem je však vyzvednutí funkce místních elit při výstavbě nových „regionů“. Jak autor velmi příhodně zdůrazňuje, velká sídliště a nová města, respektive bezprecedentní státní podpora rozvoje těchto regionů, umožnila mocenský vzestup lokálních politiků typu pozdějšího premiéra Oldřicha Černíka i jiných. Právě tyto „velké socialistické experimenty“ vlastně zásadním způsobem formovaly jejich myšlenkový svět.

Strakošova publikace tak i přes své relativně úzké oborové vymezení nabízí pestrou škálu témat a oblastí, které spadají také do sféry zájmu historiků soudobých dějin. Zvláště přesah k modernímu pojetí environmentálních dějin jako dějin přetváření „přírodního prostředí“ v „životní prostředí“ – a tedy nejen proměny historické krajiny v geografických souvislostech – zaujme a inspiruje. Otevírá tak totiž dosud nepřiliš zpracované a prozkoumané téma nového vymezení komunistické společnosti v životním prostoru.⁶

Logickým pokračováním výzkumu nových „sídlišť“ stalinské epochy je mapování jednotlivých prvků, které dotvářely fenomén socialistického města. Ve své další práci se proto Martin Strakoš rozhodl zaměřit svou pozornost k tématu takzvaných kulturních domů. K nim přistupuje autor z komplexního pohledu: „Zajímat by nás měly spíše jako typické příklady, nikoli jako unikáty. Jako architektonická díla začleněná do komplikovaného a protikladného společenského, architektonického

5 Srv. JEŽDÍK, Theodor – MADĚRA, Vladimír (ed.): *Proti kosmopolitismu a objektivismu ve stavitelství: Sborník projevů z ideologické konference fakulty inženýrského stavitelství ČVUT v Praze. Určeno učitelům a posluchačům vys. škol. techn., věd. pracovníkům a vyš. techn. kádřím v praxi pro polit. správné zaměření jejich odb. a věd. práce.* Praha, Státní nakladatelství technické literatury 1953.

6 Toto téma bylo částečně, ovšem velmi inspirativně zpracováno například při analýze „hranice možného“ v publikaci editorů Ivana Adamoviče a Tomáše Pospiszyla *Planeta Eden: Svět zítřka v socialistickém Československu 1948–1978.* Řevnice, Arbor vitae 2010 (recenze v tomto časopise: FRANC, Martin: Zdařilá výprava na planetu Eden: Sci-fi, vesmír a utopie v komunistickém Československu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 18, č. 1–2 (2011), s. 233–237).

a urbanistického vývoje daných sídel.“ (s. 145) Tato definice činí z tématu „kulturních domů“ po právu dobový fenomén, jehož zhodnocení může poukázat nejen na hlavní rysy vývoje architektury a urbanismu za komunistického režimu, ale také na měnící se chápání společnosti, respektive „lidu“.

Reprezentační domy, jejichž přívlastky odkazovaly k národu, lidu či kultuře, doprovázely emancipaci národní i sociální již od 19. století a staly se ztělesněním zápasu národa o vlastní kulturu, jejich největší rozkvět ovšem přineslo teprve dvacáté století. Vývoj od „národních“ domů (Slovanský dům, Německé kasino v Praze), které reflektovaly boj za národ, přes „lidové domy“ meziválečného Československa, které odkazovaly na snahu o sociální emancipaci dělnictva, se v padesátých letech zastavil u „domů osvěty“ či „kulturních domů“. V tomto smyslu je druhá publikace Martina Strakoše poněkud zavádějící, poněvadž „osvětové domy“ v mnoha případech zaměňuje za „kulturní domy“. Všechny podobné domy za komunistického režimu – domy techniky, domy pionýrů, domy novinářů etc. – však měly svou specifickou funkci a výsostně postavení, definované velmi často zákonem. Zajisté pro ně můžeme přijmout univerzální označení „kulturní dům“, ovšem funkce jednotlivých „domů“ bychom měli respektovat.

Největšího rozmachu pak dosáhly kulturní domy právě po únoru 1948. To, co se v knize nedočteme, je fakt, že hlavní rámec osvětové péče byl v poválečném Československu vymezen dekretem prezidenta republiky č. 130 Sb. z 26. října 1945 (později byl zrušen vládním nařízením č. 101 Sb. z 5. července 1950 o zrušení osvětových rad a přenesení jejich působnosti na národní výbory). Už ten stanovoval povinnost obcí zajistit „služební místnosti“ pro osvětové rady i jejich činnost a nést náklady s osvětou spojené. Existenci „osvětových domů“ však v československém právním řádu definitivně ukotvil takzvaný osvětový zákon, č. 52/1959 Sb. Ten taxativně vymezil cíl a role osvětových domů a fakticky přejal za svůj sovětský vzor, který kumuloval hned několik funkcí „osvětového domu“, z něhož se tímto stal onen známý „kulturní dům“.⁷ V kombinaci s povinností obcí zajišťovat osvětovou péči se tak stal „kulturní dům“ vítaným kompromisem mezi nutností dostat povinnostem obcí a zároveň omezit ekonomické náklady sloučením mnoha osvětových funkcí a činností do jednoho místa. Fakticky tak měla kombinace těchto nařízeních stejný efekt jako později ona povinnost vymezit při stavbách sídlišť určité procento stavebního

7 „(1) jako vzdělávací a poradenská střediska zřizují výkonné orgány národních výborů pro své obvody osvětové domy, jejichž hlavním úkolem je pomáhat při zvyšování politické úrovně a odborné způsobilosti zejména dobrovolných osvětových pracovníků a zajišťovat výměnu a zevšeobecnování nejlepších zkušeností z osvětové práce všech organizací a institucí, které vyvíjejí osvětovou činnost. (2) Pokud je to nutné v zájmu uspokojování kulturních potřeb občanů, může osvětový dům v místě svého sídla plnit se souhlasem orgánu, který jej zřídil, též úkoly osvětového zařízení klubového typu, popřípadě poskytovat jiné kulturní služby. (3) Součástí krajských osvětových domů mohou být též krajská jednatelství koncertů a estrád...“ (Zákon o osvětové činnosti (osvětový zákon), č. 52/1959 Sb., § 10. In: *Zákony na webu: Sběrka zákonů ČR, Sběrka mezinárodních smluv* [online]. Wolters Kluwer ČR, a.s. [cit. 2014-11-10]. Dostupné z: www.sbcz.cz/cgi-bin/khm.cgi?typ=1&page=khm:PPSB59/SB59052A.htm.)

rozpočtu na ozdobné prvky.⁸ Avšak zatímco betonoví „vetřelci“ i „volavky“ si již pozornost získali, fenomén kulturních domů zůstával stranou zájmu jak historiků umění, tak i historiků moderních a soudobých dějin.⁹

Jak vyplývá z proměny zákonného vymezení existence osvětových domů, narozdíl od předchozí epochy začal být „kulturní dům“ v duchu kolektivismu vnímán jako multifunkční, lidový dům určený k všestrannému vzdělávání veřejnosti. V přízemí se nacházelo kino či divadelní jeviště, pokud možno multifunkční, společně s kavárnou a restaurací, zatímco v patrech byly zřízeny klubovny různých spolků, učebny či knihovny. Za vyvrcholení těchto snah o vytvoření co nejširšího „osvětového“ portfolia lze bezesporu považovat vznik „kulturního domu“ v Českém Těšíně, kam bylo umístěno nejen Těšínské divadlo (jeho česká i polská scéna), ale také knihovna a v neposlední řadě i planetárium. Dodnes se v tomto ohledu jedná o naprosto unikátní stavbu nejen v českém, ale zřejmě vůbec v celém středoevropském kontextu (s. 137).

„Kulturní dům“ se stal po sovětském vzoru součástí „obytné krajiny“ nového Československa a delegace Nejvyššího sovětu SSSR ještě roku 1955 hlasitě kritizovala, že v nových sídlištních typu ostravské Poruby dosud žádný takový dům nestojí (s. 123). Byl fenoménem své doby, neboť zatímco nové obchodní domy představovaly – především díky prosklenému přízemí – „okno do výroby“, kulturní domy se staly jakýmsi symbolickým „oknem do kultury“. Ostatně právě fenomén kulturních domů v socialistickém bloku se stal také velkým tématem zahraničních antropologů střední a východní Evropy, kteří se snaží sledovat vliv akulturace nového režimu například i v extrémních klimatických podmínkách.¹⁰ Tyto antropologické úvahy o funkci kulturních domů však ponechává autor bohužel stranou svého zájmu.

Vzhledem k výše zmíněnému je logické, že v Československu se množily kulturní domy především v nových lokalitách, které vznikaly v průmyslových oblastech. Ideálním prostorem bylo pak sídliště. Z tohoto důvodu se Martin Strakoš věnuje fenoménu kulturních domů na Ostravsku, kde jich v daném období vznikalo snad nejvíce. Srovnatelný by však byl nejspíš počet novostaveb „kulturáků“ v severních Čechách... Díky centralizaci a architektonickým ateliérům pod kontrolou státu se pak v těchto průmyslových regionech velmi často stávalo, že tvorba například z Ostravska rezonovala třeba právě v severních Čechách (jak o tom svědčí Fragnerova stavba Domu kultury pracujících v Ostravě, jíž se inspiroval Jaroslav Lácha ve svém návrhu Odborového domu kultury pracujících v Ústí nad Labem – s. 118).

8 Viz KAROUS, Pavel – JANKOVIČOVÁ, Sabina (ed.): *Vetřelci a volavky: Atlas výtvarného umění ve veřejném prostoru v Československu v období normalizace (1968–1989) / Aliens and herons: a Guide to fine art in the public space in the era of normalisation in Czechoslovakia (1968–1989)*. Řevnice, Arbor vitae 2013.

9 Srv. např. POKORNÝ, Jiří: *Lidová výchova na přelomu 19. a 20. století*. Praha, Karolinum 2003; OLŠÁKOVÁ, Doubravka: *Věda jde k lidu! Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí a popularizace věd v Československu ve 20. století*. Praha, Academia 2014.

10 Srv. DONAHOE, Brian – HABECK, Joachim Otto (ed.): *Reconstructing the house of culture: Community, self, and the makings of culture in Russia and beyond*. New York, Berghahn 2011.

Stejně jako v předchozím případě i v této publikaci autor cenným způsobem dokumentuje sovětizaci československé poválečné kultury, když například upozorňuje na to, že k plánům vybudování nových kin byl v Československu používán projekt kombinovaného kina, který vypracoval Ústav architektury veřejných a průmyslových staveb Akademie architektury SSSR.¹¹ Dále například uvádí Chruščovův výrok o „zbytečnostech při architektonické úpravě budov“ z prosince 1954, který byl přijat coby usnesení Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu a na troskách pompézního socialistického realismu dal vzniknout „oholené soře“ (s. 99). Za zmínku též stojí autorova schopnost citlivě rozlišovat mezi politickým tlakem, profesní hrdostí a snahou o kompromis, který by vyhovoval komunistické moci i sebevědomým architektům. Ještě v roce 1956 byla například výše zmiňovaná těšínská budova kulturního domu označena za příliš „kosmopolitní“ (s. 140).

Stranou autorovy pozornosti zůstává nicméně počátek úpadku „kulturních domů“ za takzvané normalizace, poté co v polovině roku 1971 došlo ke zrušení osvětových domů a na jejich základech vznikla společně s novým, rigidně indoktrinujícím schématem osvěty také „kulturní střediska“.

Obě publikace Martina Strakoše znamenají jednoznačný přínos pro pochopení dobové atmosféry v architektonických a urbanistických kruzích, zároveň však historikům velmi příhodně umožňují nahlédnout do nepříliš prozkoumaných oblastí „budovatelské“ epochy. V tomto směru se v mnohém vyrovnávají pokusům z pera jiných historiků, jako je již zmíněná kniha Anderse Åmana, schází jim však ambice širšího rozhledu. Lokální archivy jsou v nich zastoupeny měrou vrchovatou, občasné opomenutí celostátní perspektivy je však ochuzuje o důležitý a zřejmě i ten nejzajímavější aspekt. I přes autorovu snahu zmapovat vývoj pečlivě zde některé typy pramenů scházejí: jedná se především o fond Státní výbor pro výstavbu (1956–1960), který je uložen v Národním archivu v Praze, a dále o fond Vládní komise pro výstavbu Ostravska, sekretariát Ostrava (1950–1951) Zemského archivu v Opavě. Na obranu autora je však zapotřebí dodat, že práce s těmito typy archivních pramenů je velmi problematická, poněvadž fondy vládních komisí, ústavů a podobně byly v šedesátých letech zcela zničeny či poněkud nelogicky vřazeny do různých nadřazených orgánů či nástupnických institucí.¹² A naopak, archivní fondy, které byly podle autora – respektive podle pamětníků – zničeny, se v archivech dochovaly, i když třeba jen v omezené míře. To je například případ archivu Stavoprojektu Ostrava, který byl podle pamětníků zničen, ovšem Zemský archiv v Opavě eviduje tento fond, pokrývající časové období 1946 až 1974. Jak dobře víme z *oral history*, výpovědi dobových svědků je radno podrobně ověřovat.

Bohužel nalezneme v obou publikacích tu větší, tu menší historické nepřesnosti a omyly, kterým se dalo vyhnout. K faktickému uvolnění stalinistických otěží české vědy, společnosti i politiky například nedošlo již v roce 1954 (s. 103), ale

11 Tento plán byl například využit při stavbě kina Radost v novém „socialistickém“ městě Havířov (viz s. 127).

12 Nejinak tomu zřejmě bylo také s fondem Vládního ústavu pro výstavbu, který je v knize *Nová Ostrava a její satelity* uveden na straně 177, pozn. 371.

teprve o dva roky později.¹³ Domnělá Společnost pro kulturní a vědecké sblížení se SSSR (*Nová Ostrava*, s. 51) se správně nazývala Společnost pro hospodářské a kulturní styky s SSSR (v letech 1924–1934 Společnost pro hospodářské a kulturní sblížení s Novým Ruskem). Další podobné nepřesnosti lze jednoznačně přičíst k duhu uzavřenosti jednotlivých odborných komunit a nepřilíš rozvinutému dialogu mezi historiky soudobých dějin a historiky umění či historiky architektury.

Z obou publikací nicméně vyplývá, že rokem 1964 bylo velkým projektům a novým konceptům socialistické výstavby odzvoněno (*Nová Ostrava*, s. 181). Proč právě tento rok se stal oním přelomovým, autor neuvádí. Nabízí se několik vysvětlení, ovšem hovoříme-li o proměně krajiny a její transformaci k obrazu nové socialistické společnosti, je zapotřebí zmínit, že rokem 1964 skončila v Sovětském svazu oficiálně jedna velká perioda stalinského plánu přetvoření přírody, který byl spuštěn v říjnu 1948 a kromě výstavby vodních děl a lesních pásů spočíval i ve výstavbě nových socialistických měst. Nástup nových mocenských špiček v Sovětském svazu i v Československu pak měl za následek celkové oslabení rigidního přístupu k architektuře i ke krajině. Grandiózní plány zmizely, došly vize i finance. Obě publikace pak kladou zásadní otázku, proč se dnes stavíme k architektuře poválečného období s takovými rozpaky a nevráživostí. V tomto případě však odpověď nenalezneme v detailní analýze estetických kvalit oné architektury, ale spíše v kolektivní paměti, která se s nástupem komunismu vyrovnává poněkud problematicky dodnes.

Tento text vznikl s podporou výzkumného grantu „Stalinský plán přetvoření přírody v Československu (1948–1964)“ Grantové agentury České republiky (reg. č. 15-04902S).

---

13 Srv. např. BLAIVE, Muriel: *Promarněná příležitost: Československo a rok 1956*. Praha, Prostor 2001.

Recenze

Američtí Slováci a boj za slovenskou autonomii

Marek Šmíd

KUCÍK, Štefan: *Podiel amerických Slovákov na autonomistickom hnutí na Slovensku (1918–1938)*. Martin, Matica slovenská 2011, 150 stran, ISBN 978-80-8128-015-3.

Recenzovaná publikace představuje zajímavý pohled na slovenský autonomistický proud v meziválečném Československu z dosud nezpracovaného úhlu, a to optikou amerických Slováků. Nejedná se pouze o přehledovou práci o slovenském autonomistickém hnutí, nýbrž také o hlubokou sondu do politického, náboženského a kulturního prostředí amerických krajanů, jež mělo významný vliv na aktivitu slovenského politického hnutí v první Československé republice. Časově je studie vymezena vznikem Československa v říjnu 1918 a vydáním ústavního zákona o autonomii Slovenska v říjnu 1938, nicméně ve svých prvních kapitolách se vrací do doby první světové války, kdy probíhala intenzivní jednání o budoucnosti Slovenska.

Štefan Kucík je mladý slovenský historik, který v současnosti působí jako odborný asistent na Pedagogické fakultě Katolické univerzity v Ružomberku. Odborně se zaměřuje na slovenské dějiny 19. a 20. století, zejména na slovenské vystěhovalectví

do Spojených států amerických a Kanady, a ke zmíněnému tématu publikoval četné studie.¹

Kučíkova kniha sestává z deseti nečíslovaných kapitol, úvodu, přehledu pramenů a literatury, jmenného rejstříku a příloh. Autor příkladně prostudoval české, slovenské a zahraniční archivy, mimo jiné Archiv Kanceláře prezidenta republiky v Praze, Archiv Matice slovenské v Martině, Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR v Praze, Slovenský národní archiv v Bratislavě, písemnosti Slovenského ústavu a příruční knihovny (*Slovak Institute and Reference Library*) v Clevelandu a Archiv Ottawské univerzity v Kanadě. Se stejnou pečlivostí pročetl i meziválečný tisk amerických Slováků, například deníky *Jednota*, *Obrana*, *Nové Slovensko* a další periodika, a pracoval v amerických knihovnách, kde shromažďoval střípky pro svou analýzu.

V první kapitole se autor věnuje americkým Slovákům a proměnám jejich politických názorů od počátku dvacátého století. Důraz klade zejména na dokumenty a dohody, jež byly koncipovány, respektive uzavřeny v době první světové války na půdě Spojených států amerických – Memorandum Slovenské ligy v Americe (1914–1915), Clevelandskou dohodu (1915) a Pittsburskou dohodu (1918). Sleduje složité cesty představ o poválečném uspořádání Slovenska u reprezentace amerických Slováků, která před světovým konfliktem o možném spojení s Čechy neuvažovala, avšak pod vlivem vypuknutí války je přijala – přes přítomné obavy z asimilace – jako možnou alternativu. Do kontaktu s českými zástupci se slovenští představitelé v USA dostali v březnu 1915 v Clevelandu, kde Češi podpořili slovenské požadavky. Značnou pozornost věnuje autor zejména Pittsburské dohodě z května 1918, kterou podepsali zástupci Slovenské ligy v Americe, Českého národního sdružení a Svazu českých katolíků s Tomášem Garriguem Masarykem jako hlavou československého zahraničního odboje. Slovenští představitelé ji považovali za pokračování kurzu nastoupeného Clevelandskou dohodou, tedy federalismu, respektive autonomie Slovenska na federativním základě v budoucím státě.

Druhá kapitola líčí počáteční vzájemné kontakty Slováků na americkém kontinentu a v Československu po první světové válce, zejména cestu představitelů Slovenské ligy v Americe na Slovensko v únoru a březnu 1919 a výpravu delegátů Slovenské lidové strany do Spojených států v říjnu 1919. Obě cesty usilovaly zejména o poznání podmínek Slováků v nově vzniklé republice. Dosavadní neutrální stanovisko amerických Slováků se poté začalo postupně přiklánět k podpoře programových požadavků slovenské autonomie v rámci společného státu s Čechy.

Třetí kapitola analyzuje příčiny počátečního rozporu mezi slovenskými krajany ve Spojených státech, zejména mezi slovenskoamerickými katolickými organizacemi

1 Viz mj. KUCÍK, Štefan: Andrej Hlinka a americkí Slováci. In: LETZ, Róbert – MULÍK, Peter (ed.): *Pohľady na osobnosť Andreja Hlinku*. Martin, Matica slovenská 2009, s. 167–188; KUCÍK, Štefan – ŠVORC, Peter: Česko-slovenský zahraničný odboj v USA (1914–1918). In: *Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity: Řada společenských věd*, roč. 27, č. 2 (2013), s. 49–64; KUCÍK, Štefan: Cesta slovenských katolíckych biskupov do slovenskej Ameriky v roku 1926. In: *Duchovný pastier*, roč. 93, č. 1–2 (2012), s. 21–31.

a Slovenskou ligou v Americe, v otázce autonomie Slovenska. Mezi stoupence autonomistických snah nejprve patřili především představitelé slovenských katolíků v Novém světě, politicko-náboženské poměry následující po vzniku Československa však přiměly i Slovenskou ligu v Americe ke změně kurzu a podpoře autonomie, jak o tom informuje čtvrtá kapitola. Značný vliv na proměnu nálad amerických Slováků mělo rovněž vystoupení Slovenské lidové strany ze společného poslaneckého klubu českých a slovenských politických katolíků v listopadu 1921 na protest proti českému centralismu a neřešené situaci katolického školství; podporu k tomuto kroku údajně získal předseda Slovenské lidové strany Andrej Hlinka během tehdejšího osobního setkání s papežem Benediktem XV. ve Vatikánu. Slovenská liga v Americe poté vyloučila centralisty ze svých řad a začala podporovat autonomistické hnutí. Američtí Slováci pak také finančně podpořili slovenské autonomistické strany v čele se Slovenskou lidovou stranou a Slovenskou národní stranou v parlamentních volbách v listopadu 1925, byť nepřilíš vysokou sumou (odhaduje se na deset a půl tisíce amerických dolarů).

Se stejnou pozorností zachycuje autor i rozpory na Slovensku mezi unitaristickými politiky Jozefem Rudinským a Vavrem Šrobárem na straně jedné a spišským biskupem Jánem Vojtaššákem na straně druhé. Ten v roce 1923 nezískal od československých úřadů pas pro svou zahraniční cestu, neboť ji české politické kruhy považovaly za politickou, a nikoliv pastorační. O rok později se něco podobného přihodilo Andreji Hlinkovi. Teprve v červnu 1926, kdy se v Chicagu konal eucharistický kongres, tam mohl Hlinka odcestovat, třebaže československá vláda věděla o jeho záměrech agitovat ve prospěch autonomistického hnutí a shánět finanční podporu u slovenských krajanů. Cesta tohoto kněze, politika a nejhlasitějšího stoupence slovenské autonomie do Spojených států je hlavním obsahem páté kapitoly Kucíkovy knihy. Hlinka, který se postupně stával symbolem slovenského autonomismu, pro svůj politický kurz sice našel mezi americkými Slováky plné porozumění, požadované finance mu však cesta nepřinesla.

Šestá kapitola přibližuje období konce dvacátých let, jež je v historii československých vztahů sice dostatečně známé, avšak dodnes diskutované. Časově je ohraničují dvě politické události: leden 1927, kdy vstoupila po sérii dlouhých rokování Hlinkova slovenská lidová strana do československé vlády, což s nelibostí přijaly zejména americké krajanské kruhy, a říjen 1929, kdy zástupci této strany vládu opustili a dosavadní koalice třetí Švehlovy vlády se tím fakticky rozpadla. Značný vliv na proměnu slovenské politiky v tomto období měl politik a právník Vojtech Tuka, který na počátku roku 1928 vystoupil s článkem „V desátém roce Martinské deklarace“, v němž žádal nové řešení státoprávních poměrů Československa ve prospěch Slováků. Soudní proces s Tukou, zahájený v červnu 1929 a se zájmem sledovaný i americkými krajany, přiměl Hlinkovy slovenské lidovce změnit dosavadní politický kurz a přejít do opozice, v níž zůstali až do konce třicátých let. Američtí Slováci sice s obžalovaným Tukou sympatizovali, nepodnikli však v jeho prospěch žádné kroky.

V sedmé kapitole se autor věnuje dalším posunům v přístupu amerických krajanů ke slovenskému autonomistickému hnutí v době hospodářské krize. V červnu 1930

na kongresu v Youngstownu žádali zástupci Slováků vtělení Pittsburské dohody do československé ústavy a řešení slovenské otázky. V listopadu 1933 se pak představitelé Slovenské ligy v Americe na kongresu v Pittsburghu – v důsledku cenzury a perzekuce slovenských autonomistů po Pribinových oslavách v Nitře – dokonce rozhodli přerušit úřední styky s československou vládou a ignorovat její zástupce v zahraničí, zejména ve Spojených státech amerických.

Osmou kapitolou se výklad posouvá do druhé poloviny třicátých let, kdy dosavadního předsedu Slovenské ligy v Americe Ivana Bieleka vystřídal mladý chicagský lékař slovenského původu Peter P. Hletko. Ten se musel od počátku potýkat jak s nedostatkem respektu mezi americkými Slováky, tak s následky těžkých politických i hospodářských poměrů na Slovensku. Autor též přibližuje pozadí cesty slovenského kněze, politika a místopředsedy Hlinkovy slovenské lidové strany Jozefa Tisa do Spojených států od září do listopadu 1937, kdy pobýval mezi tamními krajany. V tomto roce při příležitosti třicátého výročí vzniku Slovenské ligy v Americe adresovali zástupci amerických Slováků list prezidentu republiky Edvardu Benešovi a předsedovi vlády Milanu Hodžovi, v němž je vyzvali ke kodifikaci Pittsburské dohody.

Předposlední kapitola pojednává o událostech klíčového roku 1938 z hlediska vztahů mezi Slováky ve Spojených státech a Československu. V tomto roce podnikli zástupci Slovenské ligy v Americe na pozvání Hlinkovy slovenské lidové strany studijní cestu po Československu. Na poslední chvíli přitom změnili její program a namísto Prahy či Bratislavy se po překročení československých hranic vydali nejprve za Andrejem Hlinkou do Ružomberka. Ten je přijal 28. května 1938 a po krátkém pobytu v Turčianském sv. Martinu odcestovala americká krajanská delegace do Prahy. Třebaže do hlavního města přijížděli s představou prosazení slovenské autonomie a vyřešení česko-slovenských vztahů, prezident Edvard Beneš a předseda vlády Milan Hodža, s nimiž zde jednali, neprojevili ochotu uznat Pittsburskou dohodu a v ní zakotvené právo Slováků na autonomii v rámci Československa. Neúspěšná výprava amerických Slováků poté odcestovala do Bratislavy, kde se její členové zúčastnili slavnostního sjezdu Hlinkovy slovenské lidové strany. I když delegace amerických Slováků nedosáhla uznání slovenské autonomie a uzákonění Pittsburské dohody, bezpochyby přispěla k radikalizaci slovenského autonomistického hnutí ve společném státě, jež vyvrcholilo po Mnichovské dohodě vyhlášením autonomie Slovenska 6. října 1938.

Poslední kapitola doplňuje pohled na krajanské prostředí Slováků ve Spojených státech amerických i o kanadský kontext, třebaže skoro až do konce dvacátých let neměli kanadští Slováci svou vlastní samostatnou organizaci. Jejich aktivity se tak realizovaly prostřednictvím severoamerických organizací. Prvním samostatným spolkem Slováků na kanadské půdě se stal První slovenský podpůrný spolek v Regine, založený v dubnu 1928, jenž vystupoval proti čechoslovakismu, svým lokálním charakterem však nezískal širší podporu mezi krajany. Všenarodním spolkem se širší působností v Kanadě se stal teprve První slovenský vzájemně podpůrný spolek, který vznikl v Blairmore v provincii Alberta v lednu 1932. Třebaže i slovenské

krajanské spolky v Kanadě podporovaly autonomii Slovenska, stály ve stínu amerických krajanských organizací a omezovaly se především na morální podporu.

Jazyková úroveň předkládané práce je na vysoké úrovni, text je logicky strukturovaný a čtivý. Pokud bych měl s něčím polemizovat, tak je to autorova obhajoba Vojtecha Tukey a interpretace jeho procesu z roku 1929. Jsem toho názoru, že Tukův proces rozhodně nebyl dílem Vatikánu ani nesměřoval k diskreditaci Hlinkovy slovenské lidové strany (s. 82), spíše bránil celistvost republiky proti Tukovu štvání a odstředivým tendencím jeho provokativních a nepravdivých textů. Pokud by Svatý stolec prosazoval dominanci katolicismu ve střední Evropě, rozhodně by o to neusiloval prostřednictvím pochybného politického hazardéra a maďarského exponenta Vojtecha Tukey v době, kdy byly československo-vatikánské vztahy po podepsání *modu vivendi* a za připravovaných svatováclavských oslav nejlepší za celou dobu existence Československa, ale pravděpodobně již po roce 1918. Domnívám se také, že by si Kucíkova práce zasloužila závěr, který by shrnoval jednotlivé dílčí kapitoly a zároveň odpovídal na otázky, jež si autor položil v úvodu. Tyto drobné výtky však rozhodně nesnižují úroveň a zajímavost celé recenzované publikace.

Anotace

FILIPOVÁ, Lucie: *Francouzi a Němci na cestě ke sblížení: Partnerství měst a obcí (1950–2000)*. Praha, Academia 2013, 450 s., ISBN 978-80-200-2217-2.

Partnerství měst a obcí je jedním z nejzajímavějších, ale zároveň i nejobtížnějších historiografických témat. Ve své mnohostrannosti totiž zahrnuje nejen obecné a politické dějiny jednotlivých států, ale také otázky kolektivní a historické paměti. Právě ta plní v případě navazování partnerství mezi jednotlivými městy politickou funkci.

Publikace Lucie Filipové se prostřednictvím partnerství měst a obcí snaží nahlédnout téma ještě širší, totiž německo-francouzské sblížování ve druhé polovině 20. století (ostatně dynamice německo-francouzských vztahů se autorka věnuje dlouhodobě). Lucie Filipová na téměř čtyřech stovkách stran analyzuje proměny tohoto partnerství a jeho hlavní rysy na různých úrovních. Dospěla přitom k závěru, že na uzavírání partnerství mezi městy a obcemi měly vliv především oficiální bilaterální vztahy na nejvyšší úrovni, přičemž odchylky od tohoto pravidla byly způsobeny ekonomickými či lokálními specifiky daného období. Dále konstatuje, že úspěch partnerství závisel vždy na moti-

vaci zainteresovaných osob a jejich angažmá v daném procesu. Případy, které se tomuto pravidlu vymykají, se autorka snaží analyzovat například komparací geografické vzdálenosti mezi partnerskými městy: zatímco podle ní vzdálenost 400–500 kilometrů ještě umožňovala vzájemné pravidelné návštěvy a pěstování živého partnerství, vzdálenost 800 kilometrů již byla příliš velká na to, aby se podařilo udržet kontakty i v dlouhodobější perspektivě. Poslední závěr se týká role jednotlivých zemí Spolkové republiky při uzavírání těchto partnerství a geografická vzdálenost v něm opět hraje roli jako základní kritérium: čím blíže francouzské hranici, tím větší zájem o francouzsko-německé partnerství, takže zatímco Bádensko-Württembersko či Porýní-Falc projevovaly zájem o tuto formu spolupráce již od 50. let, Bavorsko reagovalo na tuto možnost se značným zpožděním, fakticky teprve v 70. letech.

Jak vyplývá z upoutávky na publikaci, téma bylo zvoleno také jako možná inspirace pro česko-německé vztahy. Zřejmě z toho důvodu autorka vědomě rezignovala na vyprávění fascinujícího příběhu německo-francouzského sblížování na lokální úrovni a zaměřila se především na detailní analýzy jednotlivých proměnných (role

nestátních institucí, ekonomické pozadí navazování vztahů atd.). „Velký příběh“, který vyvrcholil Mitterrandovým a Kohlovým usmířením ve Verdunu 22. září 1984, pak ponechává zcela stranou, byť nelze mít pochyb, že mnoho starostů a magistrátních úředníků se při podepisování smlouvy o partnerství vidělo ve stejné historické roli jako tito dva státníci. Ve druhé polovině 80. let o tom ostatně svědčí i nejvyšší nárůst nových partnerských smluv za celé sledované období.

Věcných nedostatků lze publikaci vytknout díky pečlivým a minuciózním analýzám jen málo. Z pohledu prostého čtenáře by jí však bezesporu slušelo uvážlivější autorské zpracování v tom smyslu, že místy až příliš připomíná původní tvar dizertační práce, na kterou se zřejmě kladou poněkud jiné požadavky, než jak by tomu mělo být u publikací vydávaných v ediční řadě *Historia* tak prestižního nakladatelství, jako je *Academia*.

Z pohledu metodologického pak překvapuje vymezení zkoumaného tématu: byť se autorka snaží v úvodu pečlivě definovat charakter své práce v rámci jednotlivých disciplín humanitních věd, rovinu historické paměti ponechává zcela stranou, stejně jako například sociologii kultury (uvádí jen kulturologii). Mnohem problematičtější je pak seznam pramenů, v němž autorka uvádí mimo jiné „rozhovory“ s aktéry francouzsko-německého partnerství bez dalšího určení, které by případným zájemcům poskytlo možnost využít ve své práci těchto rozhovorů. Pokud neexistují doložitelné nahrávky provedených rozhovorů nebo tyto záznamy nejsou dostupné, devaluje to tento pramen stejně jako důvěryhodnost historické analýzy, která je na něm založena. Zvláště pro české prostředí, kde je *oral history* velmi dobře etablovaná jak metodicky, tak institucionálně, je to zarážející nedostatek.

Na druhé straně práce Lucie Filipové však může posloužit i mimo historickou vědu, a to jako jistá inspirace pro komunální politiky i ministerstvo zahraničních věcí. Jedná se totiž o důležité a společensky významné téma, které sice pozornosti velké politiky uniká, nic to však nemění na jeho významu pro vytváření pozitivního obrazu národa v zahraničí.

Doubravka Olšáková

MERVART, Jan – DVORSKÝ, Petr – KUČERA, Martin (ed.): *Inspirace pražské jaro 1968: Literární noviny. Sborník statí*. [Vysoké Mýto], Sumbalon 2014, 195 s., ISBN 978-80-905303-5-5.

Fenomén *Literárních novin* náleží neodmyslitelně k duchovnímu klimatu československé společnosti 50., a zejména 60. let, byť jsme na to v poslední době možná trochu pozapomněli. V předložené edici se populární „Literárky“ nedočkaly zatím tak reprezentativního výběru, jakého se již dostalo jiným časopisům (srv. např. ŠPIRIT, Michael (ed.): *Tvář: Výbor z časopisu*. Praha, Torst 1995). Nepříliš rozsáhlá „ochutnávka“ z *Literárních novin* (vycházejících v letech 1968 a 1969 pod názvy *Literární listy* a *Listy*), jakkoli omezená chronologicky na příspěvky z let 1967–1969 a přinášející i některé texty již publikované v dřívějších edicích (tři z editovaných článků např. nalezneme v publikaci: HOPPE, Jiří (ed.): *Pražské jaro v médiích: Výběr z dobové publicistiky*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2004), má však přesto svůj nepopíratelný význam. Edice zprostředkovává příspěvky autorů propojených několikaletým vnitřním poutem.

V úvodu publikace zmiňuje Eva Červinková jeden z klíčů pro výběr otištěných článků: „Volba padla na příspěvky, které při řešení

politických a historických témat nastolují filosofické otázky.“ (s. 9) Podobný přesah je opravdu všem příspěvkům vlastní. A autorka úvodu vzápětí dodává: „Nezávisle na dílčích názorových odlišnostech vyjadřují společný postoj.“ Co v tomto směru spojuje příspěvky historika Františka Červinky, germanisty, literárního historika a kritika Eduarda Goldstückerera, literárního teoretika a historika Mojžíra Grygara, filozofů Roberta Kalivody, Karla Kosíka, Lubomíra Nového a Ivana Svítáka, spisovatele Milana Kundery a novináře Antonína Jaroslava Liehma? Nejde o tvrzení příliš rezolutní?

Pro všechny uvedené autory je příznačný fakt, že byli v době zrání zaujati marxistickým myšlením a později neodhodili mechanicky své mladické inspirace, naopak se je pokusili tvůrčím způsobem zužitkovat i v době, kdy intenzivně vstřebávali další impulzy světové kultury a vědy. Dá se dokonce říci, že si přes radikální rozchod s ideologií a praxí stalinského bolševismu trvale podrželi jistou představu o socialismu humanitním a demokratickým, jakkoli každý z nich trochu rozdílnou. A ještě něco se patří dodat. Snad všichni jmenovaní se tuším scházeli v různých dobách a v měnicích se sestavách v bytě manželů Evy a Františka Červinkových. Jde tedy o společenství spojené také vazbami přátelství a vzájemné úcty. „Salon u Červinků“ s jeho kultivovanými debatami by si také v budoucnu zasloužil svůj „pomníček“...

Jednotlivými příspěvky prolínají úvahy o smyslu Marxova díla, přičemž autoři se v nich vracejí k pracím ve stalinské éře opomíjeným (typicky především ke spisům mladého Marxe). Svoboda jedince, jeho odpovědnost a otázka svědomí individua, život v souladu se společenstvím, solidarita lidí „silných svou slabostí“ (Eduard Goldstücker, s. 36); vize různých cest civilizačního rozvoje ústící v otázku „Co je člověk?“ (bri-

lantní úvaha na toto téma náleží Mojžíru Grygarovi – s. 41 n.); emancipace člověka a problém odcizení, národní individualita a národní kultura – tyto a podobné problémy a s nimi spojená tázání procházejí celou knížkou a vypovídají mnohé o plodné intelektuální atmosféře československé společnosti konce 60. let.

Některé otázky, nazírány prizmatem dnešní doby, by se mohly zdát beznadějně zastaralé. Kdo by se dnes například zamýšlel nad reformovatelností socialismu, nad modely socialistické demokracie nebo se trápil nad schauerovským problémem malého národa? Zaposlouchejme se však do úvahy Karla Kosíka „Naše nynější krize“: „Bud' je národ schopen ... *napětí a střetání* mnoha možností a několika základních proudů evropského dění nejen vydržet, aby jím nebyl rozpolcen a rozmetán, nýbrž přetvoří je ve svébytnou a životaschopnou syntézu a prokáže se tak jako dějinný *subjekt*, nebo se stane hříčkou vlivů a obětí tlaků, které z něho učiní pouhý *objekt* dějin.“ (s. 99) A připojme slova Milana Kundery ze statě „Nesamozřejmost národa“, znějící ovšem poněkud mesianisticky: „Tento národ prožil ... v tomto století více než mnohé jiné národy, a byl-li jeho génius bdělý, snad také i více ví. Toto větší vědění by se mohlo proměnit v ono osvobozující překročení dosavadních hranic, v překročení hranic dosavadních vědomostí o člověku a jeho údělu a dát tak české kultuře smysl, dospělost i velikost.“ (s. 126) Nechybějí nám v současnosti podobné otázky, přesahující horizont přízemního pragmatismu, otázky sršící optimismem a sebevědomím, třeba v některých směrech naivním?

Některé pasáže téměř zamrazí svou aktualností. Jde třeba o rozjímání Karla Kosíka nad rozdílem mezi politiky-mysliteli a politiky-pragmatiky, opět z eseje „Naše nynější krize“: „Politický pragmatik chápe a provádí politiku jako technickou manipulaci, tj. jako

primitivní nebo inteligentní disponování a pohybování člověkem-masou, a sám se přiřazuje svou činností, svým myšlením, svým cítěním a vyjadřováním do takto vytvořeného systému *všeobecné manipulace*, která se týká lidí i přírody, živých i mrtvých, slov i idejí, věcí i pocitů. Politický pragmatik není schopen překročit obzor systému, který svou činností vytváří a jehož je sám obětí. Může proto vyřešit jen ty otázky, které zapadají do *jeho* obzoru, nebo které si přizpůsobil tak, aby jim mohl rozumět.“ (s. 92)

Anotovaná kniha nepochybně má co říci zájemcům o soudobé dějiny, politologům i historikům umění. Její apelativní název jako by vyzýval k dalším návratům do dob pražského jara 1968. Přidanou hodnotu edice představuje kultivované a se znalostí doby napsaná studie Jana Mervarta, zamýšlející se nad dějinným fenoménem *Literárních novin*, jak se postupně utvářel od roku 1952, kdy se poprvé objevily na pultech prodeje tisku. Samotnou edici lze charakterizovat jako populárně-vědeckou. Není vybavena poznámkovým aparátem ani údaji o dřívějších knižních vydáních článků, ediční poznámka je velmi skromná, rejstříky chybějí. Ocenit lze na druhé straně, že kniha byla vybavena obrazovou přílohou, která vtipně navozuje atmosféru doby, a resumé v angličtině a němčině. Svůj okruh interesentů si jistě najde a některým přinese i kýženou inspiraci.

Jiří Křesťan

MÜCKE, Pavel: *Místa paměti druhé světové války: Svět vojáků československého zahraničního odboje*. Edice Orální historie a soudobé dějiny. Praha, Karolinum 2014, 281 s., ISBN 978-80-246-2563-8.

Knihy Pavla Mückeho se věnuje tématu, které je na knižních pultech stále aktuální –

druhé světové válce, osudu a vzpomínkám vojáků, kteří v ní bojovali. Tato publikace je však výjimečná tím, že se životním příběhům vojáků a takzvaným místům paměti, jež byla významná pro druhý zahraniční odboj, oproti převažujícímu trendu soudobé vojenské historiografie věnuje zejména na základě studia kvalitativních pramenů (deníků, vzpomínek, memoárů, rozhovorů). S použitím kvalitativní analýzy autor zdárně provedl interpretaci získaných materiálů, jež se vztahují k sedmi ústředním tematickým okruhům – Mnichovu 1938 a 15. březnu 1939; vlasti a domovu; exilu; vztahům ke spolubojovníkům a nadřízeným; poměru k vedení československého exilu; obrazům spojenců a nepřátel.

Pavel Mücke touto prací předložil veřejnosti svou druhou autorskou monografii, která je výsledkem jeho dlouhodobého badatelského a výzkumného zaměření. Danému tématu se věnuje více než deset let, aktivně vystupuje na konferencích a dosavadní výsledky prezentoval i v řadě článků a studií. Metodologická část jeho disertační práce, obhájené v roce 2009 v Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, se stala základem Mückeho první monografie *Rámce paměti druhé světové války v českých zemích: Vzpomínkové práce vojáků druhého čs. zahraničního odboje* (Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2013).

V prvních kapitolách nové publikace autor vysvětluje výběr pramenů, které zahrnul pod pojem „vzpomínkové práce“, a odůvodňuje volbu osob, s nimiž dále pracoval. Ve stručnosti pak připomíná nejvýznamnější publikace zabývající se pamětí a osvětluje koncept orální historie, která je na práci se „živou pamětí“ postavena. Metodologicky se hlásí zejména ke konceptu míst paměti Pierra Nory (v podobě přizpůsobené s ohledem na dané téma) a také k pojetí kolektivní paměti a takzvaných rámců paměti

Maurice Halbwachse. Poté definuje pojmy, s nimiž pracuje, přičemž s autorskou inovací přichází ve vymezení pojmu „kontura paměti“ (s. 22). Upozorňuje také na určitá omezení co do zkoumaného souboru osob, jako například zaměření pouze na „probeněšovský“ segment vojáků zahraniční armády.

Práce je rozdělena do osmi pečlivě promyšlených a navazujících kapitol, přičemž poslední z nich, nazvaná „Proměnlivé obrazy“, sestává ze dvou částí. První kapitola pojednává o významu výzkumu paměti v souvislosti s daným tématem a rekapituluje zlomové události, které před vypuknutím války a během ní vojáci citelně vnímali. V další části se autor věnuje zejména reflexi dvou historických mezníků, které neoddiskutovatelně poznamenaly osud každého vojáka – Mnichovské dohody a německé okupace o půl roku později. V následující kapitole se autor soustředil na to, co pro vojáky působící v zahraničním odboji znamenal „domov“ a jak odlišně tento vztažný bod vnímali a prožívali. Tato kapitola, která se zabývá nejenom odchody a návraty vojáků „domů“, ale také symbolickými obsahy fenoménu „domova“, je bezesporu nejemotivnější částí knihy a autor v ní velmi efektivně těží ze vzpomínek vojáků. Totéž je možné říci o komplementární kapitole otevírající problémový komplex exilu.

Knihla disponuje poměrně kvalitní a širokou pramennou základnou. Autor využil zejména vzpomínkové práce z fondu Svazu protifašistických bojovníků (resp. Svazu bojovníků za svobodu), uložené v Národním archivu v Praze, již vydané memoárové texty, záznamy rozhovorů uložené v Centru orální historie Ústavu pro soudobé dějiny a záznamy interview, v nichž sám působil v roli tazatele. Velmi obsáhle zpracoval také literární zdroje, vedle české produkce neopomněl ani významná zahraniční díla

vztahující se k tématu. Naopak poněkud stranou jeho pozornosti zůstaly „vojensko-historické“ fondy (fondy československé exilové vlády a ministerstva národní obrany, deníky jednotek, kmenové listy a kvalifikační listiny apod.), jejichž absenci se autor snažil suplovat dostupnou sekundární literaturou. V práci nechybí zeměpisný rejstřík, který patří již k běžným známkám kvalitně zpracovaných publikací podobného druhu a čtenáři velmi usnadňuje orientaci v textu. Dalším kladem knihy je velice podrobný poznámkový aparát. Mnohé informace sdělené autorem „pod čarou“ jsou velmi užitečné a dokreslují text.

Knížní novinka Pavla Mückeho si zaslouží pozornost nejen odborné, ale i laické veřejnosti. Odborné historické obci nabízí další možnost, jak lze úspěšně zpracovávat tak rozsáhlé téma na základě analýzy memoárových prací a s využitím přístupů orální historie. Autor si uvědomuje, že se v jeho výzkumu nedostalo na některá problémová témata, jako je například vnímání smrti, genderové aspekty nebo komparace s jinými sociálními skupinami, to by však již bylo nad rámec možností jedné publikace.

Lucie Rajlová

STÁREK ČUŇAS, František – KOSTŮR, Jiří: *Baráky: Souostroví svobody*. Praha, Pulchra 2012, 638 s., ISBN 978-80-87377-19-2.

Objemný svazek, jehož název může upomínat na slavné dílo Alexandra Solženicyna, se věnuje fenoménu českého undergroundu, přesněji řečeno komunitnímu způsobu života části mladých lidí v „normalizačním“ Československu. Autoři František Stárek Čuňas a Jiří Kostúr, kteří dali dohromady portréty jednatřiceti usedlostí, znají popisovanou problematiku zevnitř, sami totiž

v tomto prostředí žili, a dokonce byli přímými svědky některých událostí.

Co „baráky“ vlastně byly? Když začalo v 70. letech minulého století „přituhovat“, někteří mladí lidé, v knize označovaní jako svobodná mládež, se vydávali hledat útočiště na venkov. Pro připomenutí, v roce 1974 policie brutálně zmlátila účastníky koncertu skupiny Plastic People v Rudolfově, o dva roky později byli zatýkáni hudebníci a organizátoři z okruhu „Plastiků“ a dalších undergroundových skupin. Každodenní perlustrace tehdejších „mániček“, násilné strhávání jejich vlasů a policejní zastrašování vedly k tomu, že underground se snažil uchýlit mimo město. Nastala doba hledání a kupování povětšinou polorozpadlých usedlostí, ve kterých začaly žít svobodomyšlné skupiny lidí. Součástí života takových komunit byly koncerty undergroundových kapel, které byly tehdejší moci trnem v oku, a tak její nelibost záhy pocítili i obyvatelé „baráků“.

Z jednatřiceti usedlostí, jež kniha popisuje, dvě založili emigranti na Západě a čtyři vznikly až po pádu komunistického režimu. Zbývá tedy pětadvacet usedlostí, na kterých můžeme pozorovat život v tehdejší Československu. Z nich jen jedna se datuje před rokem 1968, dvě byly založeny na samém začátku 70. let, před událostmi v Rudolfově, ostatní pak vznikaly od poloviny tohoto desetiletí.

U každé usedlosti autoři uvádějí základní data: název vesnice, k níž patřila, kdo a jak dlouho ji vedl a ve stručném shrnutí její historii. Pak je vždy připojen rozhovor s bývalým majitelem, popřípadě část jeho vzpomínek. Tehdejší atmosféru dokládají dobové fotografie usedlostí a lidí, kteří v nich žili. V některých případech zde najdeme ukázky z vyšetřovacích spisů či dobového tisku.

Knihy má tedy do značné míry autobiografický charakter a dala by se zařadit do memoárové literatury. Na rozhovorech

je cenné to, že se autoři ptají zcela prozaicky na základní věci týkající se životytí. Není zde zachycen jen obraz hudebních koncertů, které se zde občas odehrávaly, ale především každodenní život a problémy s ním spojené.

Osud usedlostí byl různorodý. Z oněch pětadvaceti jich do konce minulého režimu přežilo deset, ostatní se podařilo úřadům a policii zlikvidovat. Způsob likvidace se podrobněji popisuje v rozhovorech, v zásadě se tak dělo cestou vyvlastnění nemovitosti nebo nátlaku na její obyvatele, aby ji opustili. Ve dvou případech dokonce usedlost zapálil „neznámý pachatel“. Všechny „baráky“ kromě jednoho (na severu Moravy) se nalézaly v Čechách, převážně na severu a potom v Jihočeském, Středočeském a Západočeském kraji. To vede k otázce, jestli fenomén „baráků“ se opravdu omezoval na území Čech, anebo se jen ostatní nepodařilo zmapovat. Autoři sami píší, že jejich cílem nebyl encyklopedický výčet „barákových“ komunit.

Knihu uzavírá doslov sociologa Josefa Alana a doplňuje jmenný rejstřík, který zahrnuje i přezdívku osob a v některých případech i jejich krycí jméno, pokud spolupracovaly se Státní bezpečností. Na škodu by zde nebyla mapa usedlostí a možná i souřadnice gps. Kniha totiž může posloužit i jako turistický průvodce pro vyznavače geocachingu a ostatní čtenáře.

Pavel Fojtík